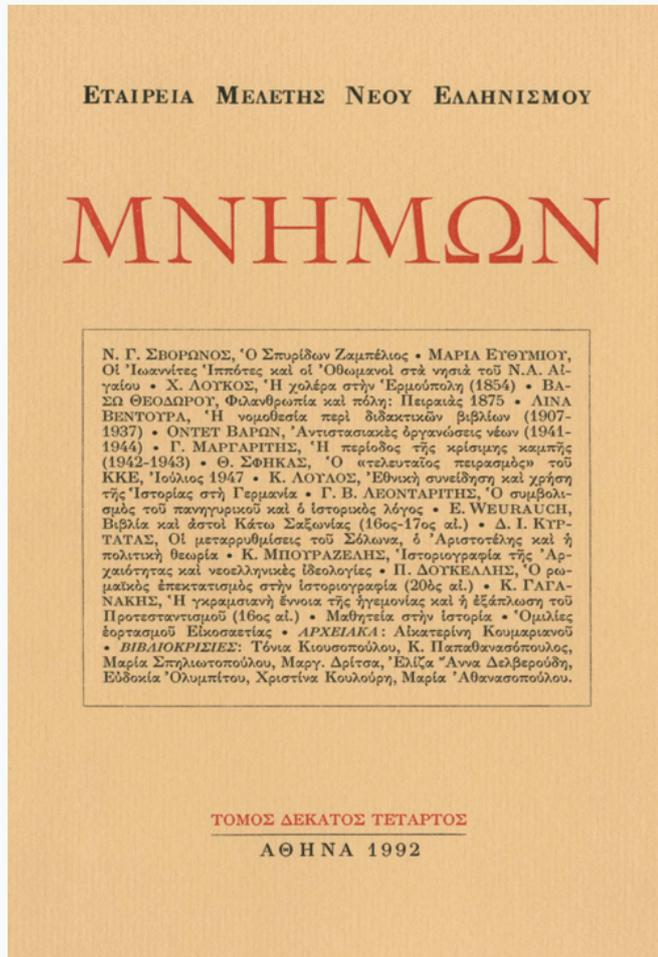

Μνήμων

Τόμ. 14 (1992)

ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΗ. ΟΡΦΑΝΟΙ ΚΑΙ ΑΣΤΕΓΟΙ ΠΑΙΔΕΣ ΣΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ ΓΤΡΩ ΣΤΟ 1875

ΒΑΣΩ ΘΕΟΔΩΡΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.167](https://doi.org/10.12681/mnimon.167)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΘΕΟΔΩΡΟΥ Β. (1992). ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΗ. ΟΡΦΑΝΟΙ ΚΑΙ ΑΣΤΕΓΟΙ ΠΑΙΔΕΣ ΣΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ ΓΤΡΩ ΣΤΟ 1875. *Μνήμων*, 14, 71–90. <https://doi.org/10.12681/mnimon.167>

ΒΑΣΩ ΘΕΟΔΩΡΟΥ

ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΗ

ΟΡΦΑΝΟΙ ΚΑΙ ΑΣΤΕΓΟΙ ΠΑΙΔΕΣ

ΣΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ ΓΥΡΩ ΣΤΟ 1875

Ἡ διερεύνηση τοῦ ιδεολογικοῦ λόγου ποῦ ἀρθρώνεται ἀπὸ τὰ ἔντυπα τῶν φιλανθρωπικῶν ἑταιρειῶν τὸ β' μιστὸ τοῦ 19ου αἰῶνα, θὰ μπορούσε νὰ ἀναδείξει ὀρισμένες ὀψεις τῶν κοινωνικῶν μεταλλαγῶν ποῦ σηματοδοτοῦν τὰ πρῶτα δειλὰ βήματα τῆς ἀστικοποίησης καὶ τῆς ἐκβιομηχάνισης τὴν ἴδια περίοδο. Πηγὴ σχετικὰ παραμελημένη πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή, ὁ χῶρος τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας, καταγράφει, κάποτε μὲ ὑπερβολή, τὶς ἀνησυχίες τοῦ κοινωνικοῦ σώματος ἐμπρὸς στὶς ἀπρόβλεπτες διαστάσεις ποῦ παίρνουν ὀρισμένα παθολογικὰ φαινόμενα τῆς πόλης. Ἡ χολέρα τοῦ 1854 φαίνεται ὅτι ἔκανε πολλοὺς νὰ συνειδητοποιήσουν τὸν κίνδυνο ποῦ μπορεῖ νὰ προέλθει ἀπὸ τὸ χαμηλὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης τῆς δημόσιας ὑγείας. Οἱ ἄθλιες συνθῆκες διαβίωσης τῶν πτωχῶν στρωμάτων τῆς πόλης δὲν ἀφήνουν ἀσυγκίνητους τοὺς μορφωμένους ἀστὸς ποῦ δραστηριοποιοῦνται, εἴτε μέσα στὰ δημοτικὰ συμβούλια, εἴτε μέσα στὶς φιλανθρωπικὰς ἑταιρεῖες γιὰ νὰ ἐπιβάλουν τὸ ἔραμα τοῦ πολιτισμοῦ ποῦ τοὺς διαπνέει. Τὰ ἀνησυχητικὰ φαινόμενα δὲν ἀγγίζουν μόνον τὸ χῶρο τῆς ὑγιεινῆς. Καθὼς ὁ ρυθμὸς αὐξησης τοῦ πληθυσμοῦ ἐπιταχύνεται στὴν Ἀθήνα καὶ τὸν Πειραιὰ μετὰ τὸ 1870, νέα προβλήματα ἐμφανίζονται: αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀστέγων, τῶν ἐκθέτων, τῶν ὀρφανῶν, τῶν ἐπαιτῶν, τῶν ἄεργων καὶ περιπλανώμενων νέων, τῆς ἐγκληματικότητας καὶ τῆς παιδικῆς ἐκμετάλλευσης. Τροφοδοτημένη ἀπὸ τὶς ἐποχικὰς μεταναστεύσεις καὶ τοὺς προσφυγικοὺς πληθυσμοὺς ποῦ δημιουργοῦν τὰ πολεμικὰ γεγονότα, αὐτὴ ἡ ἀστικοποίηση γεννᾷ ἀνησυχίες ποῦ ἡ καταγραφή τους θυμίζει τοὺς κοινωνικοὺς προβληματισμοὺς τῶν ἡγετικῶν στρωμάτων τῶν εὐρωπαϊκῶν μεγαλοπόλεων τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἄν καὶ οἱ ἀριθμητικὰς ἀντιστοιχίες θὰ ἔδειχναν πόσο ὑπερβολικοὶ εἶναι αὐτοὶ οἱ φόβοι στὴν ἑλληνικὴ περίπτωση, καθὼς τὰ φαινόμενα κινοῦνται σὲ διαφορετικὴ πληθυσμιακὴ κλίμακα, ἡ ἔλλειψη προνοιακῶν θεσμῶν ἱκανῶν νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς νέες καταστάσεις ποῦ δημιουργοῦνται στὰ ἀστικά κέντρα, ἰδιαιτέρως στὶς πόλεις-λιμάνια ὅπως ὁ Πειραιὰς καὶ ἡ Ἐρμούπολη, κινητοποιεῖ τὶς συνειδήσεις.

Παράλληλα λοιπόν προς τις ενέργειες των δήμων και των ομάδων πολιτών που συγχροτούνται στην Αθήνα, τὸν Πειραιά και τὴν Ἐρμούπολη γιὰ τὴν ἐκτέλεση ἔργων δημόσιας ὑγείας και πολεοδομικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ —διάνοιξη ὁδῶν και πλατειῶν, δειδροφύτευση, ἀνέγερση δημοτικῶν καταστημάτων που ὀριοθετοῦν τὶς δραστηριότητες τῆς ἀγορᾶς και τῶν ὑπηρεσιῶν, ἔργων ἐξυγιάνσης και φωτισμοῦ— ἀναλαμβάνονται δραστηριότητες ἀπὸ τοὺς ἴδιους φορεῖς γιὰ τὴ μόρφωση, τὴν περίθαλψη και τὴν ἡθικὴ βελτίωση τῶν κατώτερων στρωμάτων. Ἡ ἴδρυση ὀρφανοτροφείων, πτωχοκομείων, σχολῶν ἀπόρων παιδίων, λαϊκῶν ὑπνωτηρίων, λαϊκῶν συσσιτίων και ἐργαστηρίων ἀπόρων γυναικῶν, πυκνώνουν ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1860. Ἡ σύσταση ἑταιρειῶν μὲ σκοπὸ τὴ διάδοση σχολικῶν γνώσεων και τεχνικῶν δεξιοτήτων, συγχρόνως ὅμως και τὴν ἐμφύτευση ὀρισμένων ἀξιῶν που ἀφοροῦν στὴν ὑγιεινὴ και τὴν ἐργασία, ὅπως εἶναι οἱ στόχοι τῆς «Ἐταιρίας τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ», κινοῦνται σ' ἓνα χῶρο διαφορετικῶ¹. Μέσα ἀπὸ τὴ μύηση τῶν ἐργατικῶν τάξεων στὶς ἀρχές τοῦ κόσμου τῆς ἐργασίας και τῆς ἡθικῆς, ἀνιχνεύεται ἓνας εὐρύτερος προβληματισμὸς που στοχεύει στὴ γενικότερη στάση τῶν ἀμαθέστερων στρωμάτων ἀπέναντι στὴν κοινωνία. Ἐπιχειρεῖται ἡ μεταστροφή τῆς στάσης αὐτῆς ἀπὸ ἀρνητικὴ σὲ θετικὴ. Ἡ προετοιμασία εὐνοϊκότερων ὄρων ἔνταξης τῶν στρωμάτων αὐτῶν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθεῖ μέσα σ' ἓνα πλαίσιο προληπτικῆς φιλανθρωπίας. Ἡ τελευταία βρίσκει ἓνα προνομιακὸ πεδίο δράσης στὰ ἄστεγα και ἐγκαταλειμμένα παιδιὰ. Ὁ συγχρωτισμὸς τοὺς μὲ φθοροποιὰ στοιχεῖα, ἰδιαίτερα στὶς πόλεις-λιμάνια, προδιαγράφει στὰ μάτια τῶν προστατῶν τοὺς τὴ ροπὴ πρὸς τὴν ἐγκληματικότητα. Ἡ σωτηρία αὐτῶν τῶν παιδιῶν, που κινοῦνται ἐκτὸς οἰκογενειακοῦ πλαισίου, εὐαισθητοποιεῖ τὸ μεγαλύτερο ἀριθμὸ φιλανθρωπικῶν ἑταιρειῶν. Οἱ παραλλαγές που ἀποτυπώνονται στὸ λόγος τῆς κάθε μιᾶς ἀπὸ αὐτὲς δὲν εἶναι χωρὶς σημασία γιὰ τὴ νοσοτροπία και τὴν κοινωνικὴ σύνθεση τῶν μελῶν που τὶς ἀπαρτίζουν. Ἡ στάση τῶν διανοουμένων, γιὰ παράδειγμα, ἐμφορεῖται ἀπὸ τὶς ἰδέες τοῦ ρομαντισμοῦ και ὀδηγεῖ σὲ ἡπιες μορφές παρέμβασης προκειμένου γιὰ τὴν παιδικὴ περιπλάνηση συγκρινόμενη μὲ τὴν πιὸ σκληρὴ στάση τῶν βιομηχάνων.

Δύο συνιστώσες εἶναι ἐν τούτοις κοινές σὲ ὅλες τὶς ἀπόπειρες τῆς τελευταίας τριακονταετίας τοῦ αἰώνα: α) ἡ ἐπιρροή ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ ἐμπειρία που ἔχει διαγράψει ἤδη μιὰ πορεία στὸν τομέα τῆς περίθαλψης και τῆς ἐπανάρθωσης και β) ὁ ἐπανακαθορισμὸς τοῦ χαρακτῆρα τῆς φιλανθρωπίας, που μοιάζει νὰ γλιστράει ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῆς θρησκείας σ' ἐκεῖνη τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Ἡ ἐπίκληση τῶν φιλανθρωπικῶν ἑταιρειῶν γιὰ συνδρομές δὲν γίνεται πλέον στὸ ὄνομα τοῦ χριστιανισμοῦ, ἢ τουλάχιστον ὄχι μόνο, ἀλλὰ τοῦ πολιτικοῦ και κοινωνικοῦ συμφέροντος. Ἡ ἐλεημοσύνη δὲν εἶναι μόνο στάση

1. Βλ. *Ἐταιρία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ*, ἀγγελία, 25 Δεκεμβρίου 1865, σ. 1-2 (δίφυλλο).

ήθικη αλλά κυρίως κοινωνικό καθήκον. «Τὸ ἀγάπα τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν εἶναι ἢ πολιτικωτάτη ρήτρα ἐξ ὅσων ποτὲ ἐλέχθησαν», τονίζεται στὴν ἔκκληση ποῦ ἀπευθύνει ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσὸς γιὰ οἰκονομικὴ βοήθεια γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τῆς Σχολῆς ἀπόρων παιδῶν, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1875².

Στὴ φιλοσοφία ποῦ διαπνέει αὐτὸ τὸ κίνημα διατυπώνεται ἡ ἄποψη τῆς πολιτικῆς κοινωνίας ὡς ὀργανισμοῦ, τὰ μέλη τοῦ ὁποῖου βρίσκονται σὲ ἀλληλεπίδραση· ἐὰν πάσχει ἓνα μέλος τοῦ ὀργανισμοῦ ἀργὰ ἢ γρήγορα θὰ συμπάσχουν καὶ τὰ ὑπόλοιπα³. Ἡ σύγκλιση τῶν κοινωνικῶν ἀποστάσεων λειτουργεῖ προστατευτικὰ γιὰ τὴν πολιτικὴ τάξη καὶ ἐξασφαλίζει τὴν κοινωνικὴ εἰρήνη. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ κανεὶς δὲν πρέπει νὰ μένει ἀβοήθητος ἀδιότι ἀπελιπίζεται πολλάκις καὶ ἐν τῇ ἀπελιπία του ἐγείρεται πολέμιος τῆς καθεστῶσης ἐν τῇ πολιτείᾳ τάξεως, ἣτις φαίνεται εἰς αὐτὸν ἀδικος καὶ ὡς τοιαύτη σεβασμοῦ ἀναξία. Τὰς ἀληθείας ταύτας διδάσκουσιν ἡμᾶς πλεῖστα παραδείγματα ἐν τῇ Ἱστορίᾳ, πλεῖστα δὲ παραδείγματα ζῶντα⁴.

Στὰ πλαίσια τοῦ ἐξισορροπητικοῦ ρόλου ποῦ καλεῖται νὰ παίξει ἡ φιλανθρωπία τὴν περίοδο αὐτῇ, οἱ μεγάλες δωρεές τῶν ὁμογενῶν γιὰ τὴν κάλυψη πολιτιστικῶν ἀναγκῶν, ὅπως τὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, τὸ Θέατρο, ἡ Ἀκαδημία γίνονται ἀντικείμενο κριτικῆς. Καυτηριάζεται, στὶς πρωτοβουλίες αὐτές, ἡ ἀναζήτηση τῆς προσωπικῆς προβολῆς, ἡ σπατάλη καὶ τὸ περιορισμένο ὄφελος γιὰ τὸ σύνολο τῆς κοινωνίας. Καυτηριάζεται παράλληλα ἡ αὐθόρμητη φιλανθρωπία, οἱ ἐλεημοσύνες ποῦ δίνονται ἔξω ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες γιὰτὶ ἐθίζουν τὸ λαὸ στὴν ἀργία καὶ τὴν πονηρία⁵.

Ἡ οἰκονομικὴ παράμετρος δὲν θεωρεῖται ἡ σημαντικότερη γιὰ τὴν ἐπιτευξή τοῦ ἔργου ἠθικοποίησης ποῦ ἔχουν ἀναλάβει οἱ φιλανθρωπικὲς ἐταιρεῖες. Πιὸ ἀποτελεσματικὴ κρίνεται ἡ πρόληψη, ἡ ὀργάνωση καὶ ὁ ἔλεγχος τῶν βοηθημάτων. Ἀπὸ τὴν *Οἰκονομικὴ Ἐπιθεώρηση* καὶ τὴν *Ἐφημερίδα τῶν*

2. Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσός, *Λαχεῖον ὑπὲρ τῆς οἰκοδομῆς Σχολῆς ἀπόρων παιδῶν*, Ἀθήνα 16 Ἰουνίου 1875.

3. «Διὸ ἡ γενικὴ ἀσφάλεια καὶ ἡσυχία, ἡ ἰσχύς καὶ εὐημερία τῆς πολιτείας δὲν κατορθοῦται ἢ δὲν διατηρεῖται εἰμὴ ὅπου καὶ ἐφ' ὅσον τὰ πράγματα εἶναι οὕτως ἐν αὐτῇ διατεταγμένα, ὥστε αἱ φυσικαὶ καὶ πνευματικαὶ χρεῖαι παντὸς μέλους τῆς κοινωνίας πληροῦνται καὶ οὐδεὶς τῶν πολιτῶν λογίζεται τὰ τοῦ συμπολίτου του κακὰ ὡς πάντῃ ἀλλότρια, μηδεμίαν ἐπιτροπὴν εἰς τὴν ἑαυτοῦ ζῶν ἔχοντα...». Βλ. ἔκκληση τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Ὁρφανοτροφείου Χατζηκώστα τῆς 28ης Μαΐου 1856, μὲ τίτλο: «Πρὸς τοὺς ἀπανταχοῦ φιλαγάθους καὶ φιλελεήμονας Χριστιανούς», στὸ *Λεύκωμα τῆς ἑβδομηκονταετηρίδος τοῦ ὀρφανοτροφείου Γεωργίου καὶ Αἰκατερίνης Χατζηκώστα 1856-1930*, Ἀθήνα 1931, σ. 15.

4. Ἰδιο.

5. Βλ. Ι. Π. Εὐταξίας, «Πτωχολογία», *Οἰκονομικὴ Ἐπιθεώρησης*, 19 (Σεπτ. 1874), σ. 298-309, καθὼς καὶ τὰ ἄρθρα στὸ ἴδιο περιοδικό: «Ἡ ἐν Ἀθήναις Πτωχοκομία», 38 (Ἀπρίλιος 1876), σ. 91-94 καὶ «Πτωχεία καὶ Ἰονικὴ πρόνοια», 34 (Δεκ. 1876), σ. 445-455.

Κυριῶν, δύο ἔντυπα πού φιλοξενοῦν συχνά ἀπόψεις γιά τήν προβλεπτική φιλανθρωπία, προβάλλεται τὸ μοντέλο τοῦ ἰδρύματος πού χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τήν ἐργασία τῶν ἰδίων τῶν τροφίμων. Αὐτὸ τὸ πρότυπο ἰδρυματικῆς περίθαλψης πού ἔχει δοκιμαστεῖ στὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀμερικὴ ἀφορᾷ κυρίως ὀρφανοτροφεῖα καὶ ἄσυλα ἀπόρων παιδίων, στὰ ὁποῖα ὁ ρόλος τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου περιορίζεται στὴ σύναψη συμβολαίων μὲ τεχνίτες τῆς πόλης καὶ στὴν ἐπίβλεψη τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τῶν τροφίμων. Μὲ τὴ λύση αὐτὴ ἐθίζονται τὰ παιδιὰ στὴ χειρωνακτικὴ ἐργασία, προετοιμάζονται γιὰ τὸν κοινωνικὸ ρόλο πού τοὺς περιμένει μετὰ τὴν ἐξοδὸ τους ἀπὸ τὸ ἴδρυμα, ἐξασφαλίζοντας συγχρόνως καὶ τὰ ἐξοδα διαβίωσής τους.

Σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο λειτούργησε τὸ Παιδαγωγεῖο ὀρφανῶν καὶ ἀπόρων παιδίων στὸν Πειραιᾶ τὸ ὁποῖο θὰ παρουσιάσουμε ἀμέσως πῶς κάτω. Προσδιορισμένο ἀπὸ τοὺς οικονομικοὺς καὶ κοινωνικοὺς μετασχηματισμοὺς τῆς πόλης, εἰκονογραφεῖ τὶς προσδοκίες τῶν βιομηχάνων καὶ ἐμπόρων, κυρίως, γιὰ κοινωνικὴ ἔνταξη τῶν περιπλανώμενων νέων. Ἡ ἀποτυχία τῆς ἀπόπειρας διαγράφει ἐνδεχομένως τὰ ὅρια παρέμβασης τῶν φιλανθρωπικῶν ἐταιρειῶν πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτῆ.

Στις 5 Μαρτίου τοῦ 1874, μιὰ ἐπιτροπὴ ἀποτελούμενη ἀπὸ τέσσερις διακεκριμένους δημότες τοῦ Πειραιᾶ, τοὺς: Ἰωάννη Δημόκα, βιομηχάνο, Ἀναστάσιο Διαμαντίδη, ἔμπορο, Πέτρο Ζητουριάτη, στρατιωτικὸ γιατρὸ καὶ Βασίλειο Κατσυφῶ, καθηγητὴ στὴ Σχολὴ Εὐελπίδων, ὑποβάλλει γιὰ ἔγκριση στὸ Δημοτικὸ Συμβούλιο τὸ καταστατικὸ μιᾶς πρωτότυπης φιλανθρωπικῆς ἐταιρείας μὲ σκοπὸ τὴν περίθαλψη καὶ διαπαιδαγώγηση τῶν ἄπορων καὶ ἐγκαταλειμμένων παιδιῶν τῆς πόλης. Οὐσιαστικά, αὐτὴ ἡ μικρὴ ἐπιτροπὴ πολιτῶν ζητᾷ τὴ συνδρομὴ καὶ τὴ συμμετοχὴ τοῦ Δήμου γιὰ τὴν ἐπιτυχία ἐνὸς ἐγχειρήματος πού ἀναμένεται νὰ συναντήσῃ εὐλογεῖς ἀντιδράσεις, ἐὰν δὲν ἔχει ἐξασφαλίσει προηγουμένως τὴ θεσμικὴ ὑποστήριξη καὶ πλαισίωση. Στόχος τῆς φιλανθρωπικῆς ἐταιρείας εἶναι νὰ συγκεντρωθοῦν, μὲ τὴ βοήθεια τῆς δημοτικῆς ἀστυνομίας, νὰ συλληφθοῦν δηλαδὴ «ὅλα τὰ ἄστεγα καὶ ἀπροστάτευτα παιδιὰ, ὅσα διάγουν ἐν ἀργίᾳ διαφθείροντα καὶ διαφθειρόμενα, νὰ συναχθῶσιν ὑπὸ κοινὴν στέγην, νὰ διδασθῶσιν τὰ ἀναγκαῖα γράμματα διὰ νὰ γίνωσι χρήσιμοι πολῖται καὶ νὰ εἰσαχθῶσιν εἰς τὰ ἐργοστάσια καὶ τεχνουργεῖα ὅπως ἐκμάθωσι πρακτικὴν τέχνην τινα, ἵνα εὕρωσι πόρον ζωαρκείας εἰς τὸν βίον των»⁶.

6. Βλ. Καταστατικὸν Παιδαγωγείου ἀπόρων παιδίων ἐν Πειραιεῖ, *Πρακτικὰ Δημοτικοῦ Συμβουλίου 1875-1874*, ψήφισμα ἀρ. 315, συνεδρίαση τῆς 5ης Μαρτίου 1874: Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Δήμου Πειραιῶς' βλ. καὶ *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, Διάταγμα τῆς 6ης Ἰουλίου 1874*, φ. 29 τοῦ ἔτους 1874, σ. 168.

Τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιο ἀντιμετωπίζει εὐνοϊκὰ τὴν πρόταση. Ἐγκρίνει τὸ καταστατικὸ, θέτει τὸ «Παιδαγωγεῖον ὄρφανῶν καὶ ἀπόρων παιδῶν» ὑπὸ τὴν προστασία του, ἀποφασίζει νὰ χορηγεῖ 5000 δρχ. ἑτησίως γιὰ τὴν λειτουργία του καὶ διορίζει τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς πρώτης πενταετίας, στὸ ὁποῖο συμμετέχει καὶ ὁ δήμαρχος Δημήτριος Μουτζόπουλος. Ἡ κοινωνικὴ καὶ ἐπαγγελματικὴ σύνθεση τῶν μελῶν τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου δὲν εἶναι χωρὶς σημασία γιὰ τὸ πνεῦμα ὑποστήριξης μὲ τὸ ὁποῖο ἀντιμετωπίζεται ἡ σύσταση τῆς Ἑταιρείας. Βιομήχανοι, ὅπως οἱ Θεόδωρος Ρετσίνας, Πέτρος Δαμάσκος καὶ Γεώργιος Καψαμπέλης, μεγαλέμποροι καὶ τραπεζίτες, ὅπως ὁ Ἀθανάσιος Ζωγράφος καὶ ὁ Τρύφων Μουτζόπουλος, ἀδελφὸς τοῦ δημάρχου, δήμαρχος καὶ ὁ ἴδιος ἀργότερα, κτηματίες καὶ ἀνώτεροι ὑπάλληλοι, μέλη τῆς Ἑταιρείας τοῦ Παιδαγωγείου, ὅπως θὰ φανεῖ στὴ συνέχεια, συνηγοροῦν ὑπὲρ τοῦ ρυθμιστικοῦ ρόλου τοῦ δήμου στὸν ἔλεγχο τῶν δραστηριοτήτων τοῦ μετακινούμενου νεανικοῦ πληθυσμοῦ⁷.

Χρέος καὶ καθήκον τοῦ δήμου εἶναι, ὅπως ὀρίζεται στὸ νόμο ποῦ ψηφίστηκε τὸ 1836, νὰ φροντίζει γιὰ τὴν περίθαλψη «ἀπόρων καὶ ἐνδεῶν», τὴ νοσηλεία τῶν πασχόντων καὶ τὴν παροχὴ ἐργασίας πρὸς τοὺς «πένητας καὶ ἀργοῦντας». Ἐν τούτοις, μέχρι τότε, τὰ μοναδικὰ ποσὰ ποῦ προορίζονται γιὰ φιλανθρωπικὰ ἔργα στὸν Πειραιὰ εἶναι: 400 δρχ. γιὰ τὴ συντήρηση τῶν ἐκθέτων ποῦ φιλοξενοῦνται στὸ Βρεφοκομεῖο Ἀθηνῶν καὶ 1200 δρχ. γιὰ βοήθημα ποῦ μοιράζονται στοὺς ἀπόρους τὰ Χριστούγεννα καὶ τὸ Πάσχα. Νεοσύστατη πόλη ὁ Πειραιάς, δὲν διαθέτει φιλανθρωπικὰ ἰδρύματα γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν τῶν χαμηλότερων στρωμάτων τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ πόλη δὲν ἔχει Βρεφοκομεῖο, Πτωχοκομεῖο καὶ Ὀρφανοτροφεῖο ἐνῶ τὸ Νοσοκομεῖο ποῦ λειτουργεῖ ἀπὸ τὸ 1865 εἶναι δωρεὰ τοῦ ἐμπόρου Νικήτα Τζανῆ.

Γιὰ μιὰ πόλη-λιμάνι μὲ πρόσφατη ἀνάπτυξη ἀλλὰ σὲ ἀνοδικὴ πορεία ὅπως εἶναι ὁ Πειραιάς τὴν ὕγδη δεκαετία τοῦ αἰῶνα, τὰ δημοτικὰ ἔργα γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν πολιτῶν θεωροῦνται ἀνεπαρκῆ. Αὐτὲς οἱ ἀνεπάρκειες καὶ οἱ καθυστερήσεις σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν αὔξηση τοῦ κινήτου πληθυσμοῦ τροφοδοτοῦν τὸ αἶσθημα ἀνασφάλειας στὴν ὁμάδα τῶν ἀνερχόμενων ἀστῶν ποῦ ἐπιδιώκουν νὰ μικρύνουν τὴν ἀπόσταση ποῦ χωρίζει τὴν πόλη τους ἀπὸ τὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα. Στὰ 1874, ὁ Πειραιάς ἔχει τριπλασιάζει τὸν ἀριθμὸ τῶν κατοίκων ποῦ ἀπογράφονταν τὸ 1839⁸ καὶ ἀπὸ πόλη-σταθμὸς καὶ τόπος πα-

7. Τὸ 1881 ὁ κιναιόμενος πληθυσμὸς ἀντιστοιχεῖ στὸ 1/7 τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης: Βλ. Π. Καμπούρογλου, *Ἱστορία τοῦ Πειραιῶς ἀπὸ τοῦ 1833-1882 ἔτους*, Ἀθήνα 1883, σ. 107 καὶ Χ. Ἀγριαντώνη, *Οἱ ἀπαρχὲς τῆς ἐκβιομηχάνισης στὴν Ἑλλάδα τὸν 19ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 1986, σ. 100.

8. Ἀπὸ 3000 κατοίκους τὸ 1833, ὁ πληθυσμὸς τοῦ Πειραιῶς αὐξήθηκε σὲ 6452 τὸ

ροχής ύπηρεσιών έχει αρχίσει να δίνει τὰ πρῶτα δείγματα τῆς βιομηχανικῆς ἀπογείωσης πού θά ολοκληρωθεῖ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ αἰώνα. Ἡ Χριστίνα Ἀγριαντώνη σχολιάζοντας τὰ χαρακτηριστικά αὐτῆς τῆς βιομηχανικῆς ἀπογείωσης πού καταγράφεται γύρω στὰ 1875, σημειώνει: «Γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἡ ἐπιτάχυνση τῆς ἱστορίας ἀρχίζει τότε ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ»⁹. Διπλὰ εὐνοημένοι ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ τὴν οἰκονομικὴ συγκυρία, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἀνακήρυξη τῆς Ἀθήνας σὲ πρωτεύουσα καὶ τὴν ἐπερχόμενη παρακμὴ τῆς Ἐρμούπολης, συγκέντρωνε τὶς περισσότερες πιθανότητες ἀπὸ ὅλες τὶς πόλεις-λιμάνια τοῦ ἐλεύθερου βασιλείου νὰ ὑποδεχθεῖ τὸ βιομηχανικὸ φαινόμενο, χωρὶς ὥστόσο νὰ διαθέτει καμμία ἀξίολογῆ ὑπόδομή. Μὲ ρυθμούς ἀνάπτυξης ἀνώτερους ἀπὸ τῶν ἄλλων ἀστικῶν κέντρων ἡ βιομηχανία τοῦ Πειραιᾶ συγκεντρώνει ὄχι μόνο τὶς σημαντικότερες μονάδες ἀλλὰ καὶ τὶς πιὸ προηγμένες, ὅπως τὸ μηχανουργεῖο τοῦ Γ. Βασιλειάδη καὶ τὸ νηματουργεῖο πού ἱδρυσαν τὸ 1872 οἱ ἀδελφοὶ Ρετσίνα¹⁰. Συνολικά, τὸ 1875 ὑπολογίζεται ὅτι στὰ 30 ἀτμοκίνητα ἐργοστάσια τοῦ Πειραιᾶ, τὸ 32% τοῦ συνόλου τῆς ἐθνικῆς βιομηχανίας, ἀπασχολοῦνταν 1640 ἐργάτες. Μικρότερος ἀλλὰ ὄχι ἀμελητέος ἀριθμὸς ἐργάζονταν σὲ διάφορα μικροεργαστήρια, κυρίως τὰ ἐπιπλοποιεῖα, λεπτουργεῖα, πιλοποιεῖα, ὑποδηματοποιεῖα καὶ σιδηρουργεῖα¹¹. Αὐτὴ ἡ βιομηχανικὴ κίνηση, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν γειννίαση μὲ τὴν πρωτεύουσα, θά πρέπει νὰ ἀσκοῦσε σημαντικὴ ἔλξη σὲ ὅσους ἀναζητοῦσαν καλύτερη τύχη κυρίως ἀπὸ τὶς νότιες περιοχὲς τοῦ βασιλείου, τὰ νησιά καὶ τὴν Πελοπόννησο, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅσους ἔφταναν ἐκεῖ σπρωγμένοι ἀπὸ βίαια γεγονότα, ὅπως τὰ κύματα προσφύγων πού δὲν θά λείψουν ἀπὸ τὴν πόλη μέχρι καὶ τὸ 1922¹². Ἀπὸ τὶς 55.000 Κρητικούς πού φυγαδεύτηκαν μὲ ξένα πλοῖα γιὰ ν' ἀποφύγουν τὶς τουρκικὲς διώξεις, ἀπὸ τὸν Αὐγούστο μέχρι τὸν Νοέμβριο τοῦ 1867, οἱ 23.000 ἀποβιβάστηκαν στὸν Πειραιᾶ. Ἄν καὶ οἱ περισσότεροι ἐπέστρεψαν στὴν πατρίδα τους

1861, σὲ 10936 τὸ 1870 καὶ σὲ 21798 τὸ 1879. Βλ. Π. Καμπούρογλου, ὁ.π., σ. 105· στατιστικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν περίοδο 1837-1852 δίνονται στό: Γ. Ἀγγελόπουλος, *Στατιστικὴ Πειραιῶς*, Ἀθήνα 1852, σ. 337.

9. Βλ. Χρ. Ἀγριαντώνη, ὁ.π., σ. 105.

10. Γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας στὸν Πειραιᾶ καὶ τὴν καταγωγή τῶν βιομηχάνων, βλ. στό ἴδιο, σ. 98-105 καὶ 149-158. Βλ. ἐπίσης τῆς ἴδιας «Πόλεις καὶ ἐκβιομηχάνιση ἢ ἡ ἐκβιομηχάνιση σὲ μιὰ μόνο πόλη» στό: Guy Burgel (ἐπιμ.), *Ἡ Νεοελληνικὴ Πόλη*, Ἀθήνα, Ἐξάντας, 1989, σ. 25-37.

11. Βλ. Π. Καμπούρογλου, ὁ.π., σ. 78-91.

12. Γιὰ τὴν γεωγραφικὴ σύνθεση τοῦ μεταναστευτικοῦ ρεύματος πού καταλήγει στὸν Πειραιᾶ τῆ δεκαετία 1870-1880 βλ. Γ. Μπαφούνης, «Ὁ σχηματισμὸς τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ στὸν Πειραιᾶ», *Νεοελληνικὴ πόλη. Ὀθωμανικὲς κληρονομίες καὶ ἑλληνικὸ κράτος*, Πρακτικὰ τοῦ διεθνoῦς συμποσίου ἱστορίας, τ. Β', Ἀθήνα 1985, σ. 561-564 καὶ Β. Τσοκόπουλος, *Πειραιᾶς, 1835-1870. Εἰσαγωγή στὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ Μάντιστε*, Ἀθήνα 1984, σ. 243.

μετά τὸ τέλος τῶν ἐχθροπραξιῶν, ἀρκετοὶ θὰ πρέπει νὰ ἐγκαταστάθηκαν ὀριστικά στὴν πόλη ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὶς εἰδήσεις τῶν ἐφημερίδων. Δημιούργησαν καὶ δική τους συνοικία, τὰ Κρητικά, πού ἐνισχύθηκε ἀπὸ τὶς ἐπόμενες φουρνιές προσφύγων πού δὲν θὰ εἶναι ὀλιγάριθμες μέχρι τὸ τέλος τοῦ αἰώνα.

Αὐτὲς οἱ ἀπρόβλεπτες μαζικὲς ἀφίξεις τροφοδότησαν πιθανὸν τὴ βιομηχανία μὲ φτηνὴ ἐργατικὴ δύναμη τὴν περίοδο πού τὴν εἶχε ἀνάγκη, τὰ προβλήματα πού δημιούργησαν ὅμως στὴν πόλη ἦταν συχνὰ ἐκρηκτικά. Πόλη οὐσιαστικά τῆς τελευταίας δεκαπενταετίας, παρὰ τοὺς γοργοὺς ρυθμοὺς ἀνάπτυξης καὶ τὸ δυναμισμό τῶν κατοίκων της, ὄχι μόνον εἶναι ἀπροετοίμαστη νὰ δεχτεῖ μία δημογραφικὴ ἐπιβάρυνση τέτοιας ἔκτασης ἀλλὰ βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὸ ὄραμα τῆς εὐρωπαϊκῆς πόλης τοῦ 19ου αἰώνα: καλοσχεδιασμένη, καθαρὴ, ἡσυχὴ καὶ ἐξοπλισμένη μὲ κτίρια συλλογικῆς χρήσης. Ὁ ἀπολογισμός, ἐν τούτοις, τῆς τελευταίας δεκαετίας ἔχει νὰ ἐπιδείξει ἀξιόλογα δημοτικά ἔργα¹³. Ἡ διάνοιξη δρόμων καὶ πλατειῶν, ἡ λιθόστρωση ἐνὸς τμήματος τοῦ δικτύου, ἡ δενδροφύτευση, ἡ σιδηροδρομικὴ σύνδεση μὲ τὴν Ἀθήνα, ἡ ἀνέγερση νοσοκομείου, ἐκκλησιῶν καὶ σχολείων ἀλλάζουν σταδιακὰ τὴν ὄψη τῆς πόλης. Μὲ τὴ λésχη τοῦ Χρηματιστηρίου, τὸ 1873, καὶ τὸ ρολοὶ πού τοποθετεῖται στὴν εἴσοδο τῆς πόλης —(ὄντως θέαμα μαγευτικότατον καὶ λίαν ζηλευτόν)— θέλουν νὰ δώσουν στὸν εἰσερχόμενο ξένο τὸ μέτρο τῆς πρόσφατης ἀνάπτυξης. Ἄν καὶ τὰ ἔργα αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ ἔδιναν ἕνα αἶσθημα ἱκανοποίησης στοὺς μεγαλεμπόρους καὶ ἐργοστασιάρχες πού εἶχαν ἐπενδύσει σὲ ἀκριβὲς κατοικίες, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους συμμετεῖχαν στὸ Δημοτικὸ Συμβούλιο, τὰ μεγάλα δημοτικά ἔργα πού ὁραματίζονταν ἔμεναν ἀκόμη ἀπραγματοποιήτα.

Οἱ ἐξαγγελίες τοῦ δημάρχου γιὰ τὸ 1874 εἰκονογραφοῦν αὐτὲς τὶς προσδοκίες μὲ τὴν ἐξῆς προτεραιότητα: φωτισμός τῆς πόλης μὲ φωταέριο, μεταφορὰ πόσιμου ὕδατος σὲ ὅλες τὶς συνοικίες καί, τέλος, βελτίωση τῶν συνθηκῶν ὑγιεινῆς. Πρόκειται γιὰ προβλήματα πού δὲν παύουν νὰ ἐπανέρχονται στὰ πρακτικά τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου τὶς τρεῖς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰώνα μεταφέροντας ἔτσι τὶς ἀνησυχίες τῶν δημοτῶν γιὰ τὴν ἔλλειψη ἀσφάλειας καὶ τὸ φόβο μετάδοσης μολυσματικῶν ἀσθενειῶν πού συχνὰ ὀδηγοῦσαν στὸ θάνατο.

Ἄν τὸ φωταέριο ἐγκαινιάζεται τελικὰ τὸ 1878¹⁴, δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο

13. Βλ. Π. Καμπούρογλου, ὁ.π., σ. 32-33 καὶ *Πρακτικά τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου 1873-1877*: Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Δήμου Πειραιᾶ. Γιὰ τὰ δημοτικά ἔργα ἐπὶ δημαρχίας Δ. Μουτζόπουλου (1866-1874) βλ. ἐπίσης Γ. Παρασκευόπουλος, *Ἀκτίνες καὶ νέφη. Ἀναμνήσεις μᾶς πεντηκονταετίας, 1882-1932*, Ἀθήνα 1932, σ. 95 καὶ Β. Τσοκόπουλος, ὁ.π., σ. 116-125.

14. Τὸ 1876 ἐκφράζονται ἀκόμη ἀμφιβολίες στὸ Δημοτικὸ Συμβούλιο γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα φωτισμοῦ τῆς πόλης. Τελικὰ ὑπερισχύουν οἱ ἐκσυγχρονιστὲς πού ὑποστηρίζουν:

μέ τὸ νερό¹⁵ πὺ θά φτάσει στὶς ἀπόμακρες συνοικίες μετὰ ἀπὸ δύο δεκαετίες. Χωρὶς νερό καὶ δίκτυο ὑπονόμων οἱ συνθῆκες ὑγιεινῆς θά ἀργήσουν πολὺ νὰ βελτιωθοῦν. Μέχρι τότε ἡ κατάσταση θά ἐλέγχεται μὲ περιορισμούς, ἐπιβλέψεις καὶ τιμωρίες¹⁶. Ἀπὸ τὴν πληθώρα ἀπαγορεύσεων καὶ ποινῶν πὺ ἀφοροῦν στὴν καθαριότητα συμπεραίνουμε γιὰ τοὺς κινδύνους πὺ προκαλοῦν οἱ ἐλλείψεις στὸν τομέα τῆς ὑγιεινῆς. Παρὰ τὶς λεπτομερεῖς προβλέψεις τῶν παραβιάσεων, ἡ ἀναποτελεσματικότητά τῶν μέτρων μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιτροπὲς πολιτῶν πὺ συσταίνονται γιὰ νὰ ἐπικουροῦν τὴ δημοτικὴ ἀστυνομία στὸ ἔργο τῆς, ὅταν τὰ προβλήματα ὀξύνονται¹⁷. Οἱ συνθῆκες περιθάλψης

«ὅταν μία πόλις φωτίζεται καλῶς, ἡ περιουσία τῶν πολιτῶν φρουρεῖται, ἡ κίνησις τοῦ ἐμπορίου ἐξασφαλίζεται καὶ ἡ ἐργασία πολλαπλασιάζεται». Ἀντίθετα «τὸ σκότος τῆς νυκτὸς ἐνθαρρύνει τοὺς κακοβούλους καὶ λωποδύτας, περιορίζει τὴν κίνησιν καὶ παρεμποδίζει τὴν ἐργασίαν». Βλ. ἐφ. *Ποσειδῶν*, 15 Ἀπριλίου 1878 καὶ 19 Αὐγούστου 1878. Βλ. ἐπίσης τὰ *Πρακτικά τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου*, συνεδρίαση 15ης Αὐγούστου 1878.

15. Μὲ πανηγυρισμούς ὑποδέχονται οἱ Πειραιῶτες τὴν ἔναρξιν ὑδραυλικῶν ἔργων πὺ διευκολύνουν τὴ μεταφορὰ τοῦ νεροῦ σὲ πλατεῖες, ὅπου τοποθετοῦνται πίδακες καὶ κρήνες. Ἐπιλέγονται ὅμως τὰ κεντρικὰ σημεῖα: ἡ πλατεία Θεμιστοκλέους καὶ τὸ κηπάριο μπροστὰ στὸ Χρηματιστήριο. Στὴν περιοχὴ τῶν ἐργοστασίων, στὴ Λάκκα τοῦ Βάβουλα, στὴν ὑδραϊκὴ καὶ τὴν κρητικὴ συνοικία, ἡ ἐλλείψιν δικτύου ὑδρευσης θά δημιουργεῖ ἀρκετὰ προβλήματα ὑγιεινῆς γιὰ δύο ἀκόμη δεκαετίες. Βλ. ἐφ. *Ποσειδῶν*, 3 Ἀπριλίου 1875, 26 Μαΐου 1875 καὶ 6 Δεκεμβρίου 1875. Γενικὰ γιὰ τὴν ἐγκατάστασιν ὑδραυλικῶν ἔργων στὸν Πειραιᾶ, βλ. Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν, "Ὑδρευσις καὶ ἐξυγίανσις τῶν πόλεων Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς. Μέρους Α'". Ἐκθεσις Γ. Μπέχμαν, Ἀθήνα 1900.

16. Ἡ ἐπιβλεψὴ τῆς καθαριότητος ἀνατίθεται στοὺς ἀστυνομικοὺς κλητῆρες καὶ τὸ δημοτικὸ γιαντρώ. Σύμφωνα μὲ τὸ βασιλικὸ διάταγμα περὶ δημοτικῆς ἀστυνομίας τοῦ 1836, οἱ ἀστυνομικοὶ ὀφείλουσαν νὰ ἐπαγρυπνοῦν γιὰ τὴν τήρησιν τῶν ὑγειονομικῶν κανονισμῶν ὄχι μόνον στὶς πλατεῖες καὶ τοὺς δρόμους ἀλλὰ καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῶν αὐλῶν. Νὰ ὑποχρεῶνουν τοὺς οἰκοδεσπότες «πρὸς οἰκοδόμησιν τῶν ἀπαιτουμένων ἀναγκαίων, νὰ ἀπαγορεύουσιν τὴν ἔξοδον τῶν ἀναγκαίων πρὸς τὰς ὁδοὺς καὶ ἔμπροσθεν τῶν οἰκιῶν», νὰ συστήνουν στοὺς ἰδιοκτῆτες οἰκοπέδων νὰ τὰ περιτειχίζουσαν γιὰ νὰ μὴ χρησιμοποιοῦνται ὡς ἀφοδευτήρια, νὰ ἀπαγορεύουσιν τὴ σφαγὴ τῶν ζώων «ἔστω καὶ ἀμνῶν» μέσα στὴν ἀγορὰ, νὰ ἀπαγορεύουσιν στοὺς δημότους νὰ περιφέρουσιν ἐλεύθερα ζῶα μέσα στὴν πόλιν, νὰ ὑποχρεῶνουν τοὺς κεραμοποιοὺς νὰ ξεραίνουσιν τοὺς βόθρους καὶ πολλὰ ἄλλα. Βλ. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, ἀρ. φ. 85, 31 Δεκεμβρίου 1836, σ. 437-440. Οἱ ἰδιοκτῆτες πὺ συλλαμβάνονται νὰ πετοῦν ἀκαθαρσίες στοὺς δρόμους τιμωροῦνται ἀπὸ τὸ 1898 ἢ ἐπιβολὴ τῶν ποινῶν ἀνακοινῶνεται μὲ σάλπιγγες στὶς συνοικίες πρὸς παραδειγματισμὸ τῶν ὑπολοίπων. Βλ. ἐφ. *Σφαίρα* Πειραιῶς, 19 Νοεμβρίου 1898.

17. Ἡ ἀνάγκη ἐνίσχυσης τῆς δημοτικῆς ἀστυνομίας εἶναι ἓνα θέμα πὺ προβάλλεται συχνὰ ἀπὸ τὸν πειραικὸ τύπο, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὶς ἐφημερίδες *Ποσειδῶν* καὶ *Σφαίρα*. Βλ. σχετικὰ μὲ τὴν ἀνάγκη ἐνίσχυσης τῶν δημοτικῶν κλητῆρων γενικὰ (*Σφαίρα*, 9 Μαρτίου 1883 καὶ 16 Νοεμβρίου 1898), γιὰ προστασία πολιτῶν (*Σφαίρα*, 29 Σεπτεμβρίου 1882), γιὰ προστασία φρενοβλαβῶν (*Σφαίρα*, 1 Αὐγούστου 1897), γιὰ ἐπιτεία μικρῶν παιδιῶν (*Σφαίρα*, 30 Μαρτίου 1883), γιὰ ἀπαγόρευσιν τυχερῶν παιγνιδιῶν (*Ποσειδῶν*, 25 Δεκεμβρ. 1876), γιὰ ἔλεγχον τῆς πορνείας (*Ποσειδῶν*, 24 Ἀπριλίου 1873), γιὰ ἐπιβλεψὴ λωποδυτῶν (*Σφαίρα*, 21 Φεβρουαρίου 1883).

δὲν βρίσκονται σὲ καλύτερο ἐπίπεδο. Ὁ δημοτικὸς γιατρός, ἂν καὶ πληρώνεται γιὰ τὴν ἐπισκέπτεται τὶς ἄπορες οἰκογένειες, ἀποφεύγει τὶς ἀπόμακρες συνοικίες ἰδιαίτερα σὲ περιόδους ἐπιδημίας.

Ἡ μετάδοση μολυσματικῶν νόσων εἶναι σταθερὸ φαινόμενο στὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ στὴ δεκαετία τοῦ 1870. Ἡ προχειρότητα μὲ τὴν ὁποία ἀντιμετωπίζονται οἱ μαζικὲς προσελεύσεις προσφύγων καὶ ἡ ἀπροθυμία τῶν πτωχότερων στρωμάτων νὰ ὑποβληθοῦν σὲ ὑποχρεωτικὸ ἐμβολιασμὸ¹⁸ δὲν σώζει τὴν πόλη οὔτε ἀπὸ ἐκεῖνες τὶς ἐπιδημίες πού εἶναι ἰάσιμες. Ἡ εὐλογία, γιὰ παράδειγμα, μασιτίζει τὶς πτωχὲς συνοικίες μὲ τὶς ξύλινες καλύβες, ὅπως τὸ Κερατοχώρι καὶ τὴ Λάκκα τοῦ Βάβουλα γιὰ μιὰ εἰκοσαετία¹⁹. Στὴ δημοτικὴ ἀστυνομία ἀνατίθεται ἡ ἀπολύμανση τῶν οἰκιῶν καὶ ἡ μεταφορὰ τῶν μολυσμένων στὰ παραπήγματα τοῦ Κανθάρου πού χρησιμεύουν γιὰ θεραπευτήριο ἢ στὸ Εὐλογοκομεῖο στὴν Ἀθήνα.

Ἕνας ἄλλος τομέας σημαντικὸς γιὰ τὴν εὐταξία τῆς πόλης πού ἀνατίθεται στὴ δημοτικὴ ἀστυνομία εἶναι ὁ ἔλεγχος τῶν μετακινήσεων τῶν πολιτῶν. Οἱ ξενοδόχοι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ σημειώνουν τὰ στοιχεῖα τῶν διερχομένων σὲ εἰδικὰ ἔντυπα πού συγκεντρώνονται κάθε δεκαπενθήμερο ἀπὸ τὴν ἀστυνομία. Σὲ χωριστὴ στήλη σημειώνονται οἱ ὑποπτοι, ὅσοι «ὄντες ἐν στάσει νὰ ἐργασθῶσιν, δὲν ἔχουν οὔτε μέσα ὑπάρξεως, οὔτε ἐργόχειρον, οὔτε ἐγγυητὰς» καὶ «οἱ κακόβουλοι, οἱ δώσαντες ψευδεῖς διακηρύξεις»²⁰. Στὸ ἴδιο πλαίσιο καθηκόντων ἐγγράφεται καὶ ἡ ἀπομάκρυνση τῶν ἐνοχλητικῶν ὁμάδων καὶ ἰδιαίτερα τῶν ἐπαιτῶν: «ἡ ἐπαίτησις δὲν πρέπει νὰ συγχωρεῖται καὶ μάλιστα ἡ εἰς τὰς ὁδοὺς, ἀλλ' οὔτε ἡ διατριβὴ τῶν ἐπαιτῶν εἰς δημόσια ἔργα»²¹. Στὸ

18. Οἱ γονεῖς, ἐπιμελητὲς καὶ ἐπίτροποι παιδιῶν πού δὲν τὰ ἔχουν ὑποβάλλει σὲ ἐμβολιασμὸ τιμωροῦνται μὲ πρόστιμο 10 δρχ. Ἐὰν ἐπαναληφθεῖ ἡ ἀπειθεία, ἐπιβάλλεται κράτηση ἀπὸ μιὰ βδομάδα μέχρι 3 μῆνες. Βλ. ἐφ. *Ποσειδῶν*, 4 Ἀπριλίου 1874. Γιὰ τὴ μοιρολατρικὴ στάση πολλῶν οἰκογενειῶν καὶ τὴν ἀπροθυμία τους νὰ ἐμβολιαστοῦν, βλ. ἐφ. *Σφαίρα*, 20 Ἰουνίου 1897.

19. Στὴν ἔξαρση τοῦ κακοῦ, τὸν Μάιο -Ἰούνιο 1874 «οὐδεὶς ἐκ τῆς πρώτης ἢ μέσης τάξεως ἀπεβίωσεν ἐξ εὐφλογίας. Ἡ ἐπιδημία προσέβαλε ἀνεξαιρέτως τὴν κατωτέραν καὶ μᾶλλον ἀκάθαρτον τάξιν», διαβάζουμε στὴν ἐφημερίδα *Ποσειδῶν* τῆς 13ης Ἰουλίου 1874.

20. Βλ. Διάταγμα περὶ δημοτικῆς ἀστυνομίας, ὅ.π., § 45, σ. 438.

21. Ἡ σωματικὴ ἀναπηρία τῶν ἐπαιτῶν ἀποτελεῖ πρόσθετο λόγο δίωξης. «Πρέπει νὰ ἀπομακρύνωνται πάντοτε, πρὸ πάντως ὅμως οἱ ἀηδεῖς, ἀσθενεῖς καὶ ἀνάπηροι, διὰ νὰ μὴ συμβαίνουσιν ὡς ἐκ τούτου δυστυχήματα εἰς τὰς ἐγκύους γυναῖκας». Βλ. ἴδιο § 46, σ. 438. Ἡ δίωξη τῆς ἐπαίτειας μικρῶν παιδιῶν στοχεύει κάποτε στὴν προφύλαξή τους ἀπὸ τὶς ἐχμεταλλευτικὰ διαθέσεις γονέων καὶ σωματεμπόρων. Γιὰ τὸ φαινόμενο αὐτὸ στὸν Πειραιᾶ βλ. ἐφ. *Σφαίρα*, 30 Μαρτίου 1883: Σὲ κάθε γωνιά κεντρικῆς ὁδοῦ καὶ ἰδίως στὸν Τινάνειο κῆπο «καθ' ἐκάστην διαμένουσι παῖδες ἢ κοράσια μικρὰ ἀνάπηρα ἢ κωφάλαλα ἐπαιτοῦντα. Ταῦτα, ὡς πληροφοροῦμεθα, μισθώνουσι τινὲς ἐκ τῶν ἀστόργων γονέων των ἀντὶ 200 ἢ 300 δρχ. ἐτησίως μὲ τὸ δικαίωμα νὰ τὰ περιφέρωσι ἀπὸ πόλεως εἰς πό-

διάταγμα περί δημοτικῆς ἀστυνομίας τοῦ 1836 ἀποτυπώνεται ἡ κατασταλτικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ ρόλο τῶν ἐπαιτῶν στὴν ὁποία εἶχαν καταλήξει οἱ δυτικὲς κοινωνίες τὸ 19ο αἰώνα, ἀντίληψη ποὺ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ σωτηριολογικὴ ἀξία τῆς βοήθειας πρὸς τὸν πτωχὸ καὶ υἰοθετεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς ταξινόμησης τῶν περιπτώσεων. «Ἐπαῖται καὶ ἀργοὶ πρέπει νὰ ἀναγκάζονται εἰς ἐργασίας ὅταν εἶναι ἱκανοὶ ἐργασίας· εἰς ἐναντίαν περίπτωσιν πρέπει νὰ ἀποπέμπωνται πάντοτε εἰς τοὺς δήμους των καὶ πρὸς τοῦτο τίθενται ὑπὸ ἰδιαιτέρων ἐπαγρῦ- πνησιν καὶ συνοδείαν». Τὸ 1874 δὲν εἶχε δημιουργηθεῖ ἀκόμη Πτωχοκομεῖο στὴν πόλη. Ὁ δῆμος πλήρωνε 2000 δρχ. τὸ χρόνο στὸ Πτωχοκομεῖο Ἀθη- νῶν γιὰ νὰ περιθάλπεται ἐκεῖ ὀρισμένος ἀριθμὸς ἐπαιτῶν. «Ὅμως, ἀπὸ τὰ διαρκῆ παράπονα ποὺ διατυπώνονται δημόσια γιὰ ὀχλήσεις ἐπαιτῶν καὶ τὶς συ- στάσεις γιὰ ἐνίσχυση τῆς δημοτικῆς ἀστυνομίας, συμπεραίνουμε γιὰ τὴν ἀνε- πάρκεια τῶν μέσων ἀντιμετώπισης. Οἱ κάτοικοι φοβοῦνταν ὅτι θὰ μετατρε- πόταν ἡ πόλη τους σὲ λωποδυτούπολη τῆς Ἀνατολῆς²². Τὸ 1875 θυμοῦνταν ἀκόμη τὶς ταραχὲς ποὺ προξένησε στὴν πόλη τους «ὄχλος ἐπαιτῶν» δύο χρό- νια πρὶν καὶ τὶς ἀντιστάσεις ποὺ ἀντιμετώπισαν ὅταν ἐπιχείρησαν νὰ τοὺς ὀδηγήσουν μὲ τὴ βία στὰ ἐργοστάσια.

Ἄν ὅμως ἡ ἐπιχείρηση ἐξαναγκασμοῦ σὲ ἐργασία εἶναι ἔργο ἐπίπονο καὶ ἀτελέσφορο ὅταν πρόκειται γιὰ ἐνήλικες, ὁ σωφρονισμὸς καὶ ἡ διδασκαλία τῶν παιδιῶν τοῦ δρόμου ἀφήνει πολλὲς ἐλπίδες γιὰ ἐπιτυχία. Τὸ ὄφελος γιὰ τὴν κοινωνία, ὅχι μόνον τὸ μελλοντικὸ, ἡ μετατροπὴ τῶν ἀλητοπαίδων σὲ ἐντιμους καὶ ἐργατικὸς οἰκογενειάρχες, τὸ μόνιμο στερεότυπο τῶν φιλανθρω- πικῶν ὀργανώσεων τοῦ εἴδους, ἀλλὰ καὶ τὸ ἄμεσο, ἡ ἀπαλλαγὴ τῆς πόλης ἀπὸ τὶς ἐνοχλητικὲς ομάδες τῶν νεαρῶν ταραξιῶν, ὁ ἔθισμὸς τῶν παιδιῶν στὶς ἀρχὲς τῆς παραγωγικότητας, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πρόσκαιρη ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν, πείθει ἀρκετοὺς Πειραιῶτες ν' ἀποτολμήσουν τὸ πείραμα. Ἡ ἰδέα ἰδρύσεως ὀρφανοτροφείου μὲ ἀνάλογους σκοποὺς εἶχε διατυπωθεῖ ἀπὸ τὸν Ἰούλιο τοῦ προηγούμενου ἔτους²³, ἡ διαδικασία ὅμως γιὰ τὴν πραγματο-

---

λιν πρὸς ἐπαιτείαν. Τὸ δὲ χεῖριστον εἶναι ὅτι οἱ μισθωτοὶ οὗτοι ἀπαιτοῦσιν παρὰ τῶν ἀτυ- χῶν τούτων ὄντων ὀρισμένον χρηματικὸν ποσὸν καθ' ἑκάστην, ἄλλως ἡ μάστιγξ λειτουργεῖ». Γενικὰ γιὰ τὸ θέμα τῆς σωματεμπορίας μικρῶν παιδιῶν στὴν Ἀθήνα, τὶς συνθήκες δια- βίωσης ἐργαζομένων ἐπαρχιωτόπαιδων καὶ τὶς προσπάθειες τοῦ συλλόγου Παρνασσός βλ. Μ. Π. Λάμπρου, Ἰδρύων παιδῶν βίος καὶ ἔθιμα, ἀνατύπωσης ἐκ τοῦ ΙΓ' τόμου τοῦ περιο- δικοῦ Παρνασσός τοῦ μηνὸς Ἀπριλίου 1890, σ. 4-13.

22. Βλ. ἐφ. Ἡ φωνὴ τοῦ Πειραιῶς, 24 Ἰουνίου 1869.

23. Ἡ πρώτη δημοσίευση γιὰ τὴν ἴδρυση Παιδαγωγείου ἔγινε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1873 στὴν ἐφ. Ποσειδῶν (15 Ἰουνίου 1873). «Ἄσμενοι ἀναγγέλλομεν εἰς τὸ κοινὸν τῆς πόλεως, ὅτι ἀξιότιμοί τινες συμπολιταί, ἐν οἷς καὶ οἱ εὐεργετικοὶ κύριοι Ζητουριάτης καὶ Δημόκας ἐπιχειροῦν τὴν ἐν Πειραιεῖ σύστασιν Ὀρφανοτροφείου ἐν ᾧ θέλουσι διατρέφεσθαι οἱ ἀργοὶ παῖδες ἀποστελλόμενοι καὶ εἰς τὰ διάφορα ἐργοστάσια. Προσεχῶς θέλομεν διαγράψαι τὰ

ποίησή του επισπεύτηκε όταν η άνησυχία για την αύξηση της νεανικῆς ἐγκληματικότητας διογκώθηκε και ιδιαίτερα όταν, τὸ Μάρτιο τοῦ 1874, τὰ κρούσματα τῶν κλοπῶν πολλαπλασιάστηκαν. Οἱ δράστες τῶν κλοπῶν στὰ ἐργοστάσια τοῦ Δημόκα και τοῦ Βολωνάκη, στὰ ἐμπορικὰ κάτω ἀπὸ τὸ Χρηματιστήριο και στὸ Ναὸ τῆς Ἁγίας Τριάδος ἦταν ὅλοι γύρω στὰ 18. Οἱ διαμαρτυρίες ὑψώνονται ὅταν ἡ συμπεριφορὰ τῶν νέων θίγει τὸ αἶσθημα ἀξιοπρέπειας τῶν περαστικῶν²⁴. Ἐπειδὴ, ὅπως συμπεραίνεται, ἡ ἀστυνομικὴ ἀρχὴ δὲν κατάφερε νὰ τοὺς «περιστείλῃ ὀδηγοῦσα αὐτοὺς εἰς διάφορα ἐντιμα ἔργα», τὸ ἐγκρίρημα ἀναλαμβάνει μιὰ ἐπιτροπὴ πολιτῶν μὲ σκοπὸ νὰ ἐντάξῃ τὰ παιδιὰ στὰ ἐργοστάσια, νὰ τοὺς ἐξασφαλίσῃ τροφὴ και στέγη και νὰ τοὺς διδάξῃ τὰ ἀναγκαῖα γράμματα· ἔργο πρωτότυπο στὸ εἶδος του, τὶς δυσκολίες τοῦ ὁποίου δὲν ἀγνοεῖ ἡ ἐπιτροπὴ²⁵.

Ἀπὸ τοὺς πρώτους ποὺ ὑποστηρίζουν τὴν ἰδέα τοῦ Παιδαγωγείου και δραστηριοποιοῦνται γιὰ τὴν ὑλοποίησή της εἶναι οἱ βιομήχανοι μὲ πλούσια κοινωνικὴ δράση. Ὁ Ἰωάννης Δημόκας, ἰδιοκτῆτης ἀλευρόμυλου (1862) και νηματουργείου (1871) ἐνισχύει συχνὰ τὰ φιλανθρωπικὰ ἔργα: ἦταν μέλος τῆς ἐπιτροπῆς περίθαλψης Κρητῶν τὸ 1867 και πρόεδρος τῆς Λέσχης τοῦ Χρηματιστηρίου. Ὁ Μιλτιάδης Βολωνάκης, υἱὸς τοῦ Ἀθανάσιου Βολωνάκη, ἀπὸ τοὺς πρώτους νηματουργοὺς τοῦ Πειραιᾶ και μέλος τῆς ἐπιτροπῆς προσφύγων, μὲ συμμετοχὴ σὲ διάφορα βιομηχανικὰ καταστήματα, δὲν ἦταν πάνω ἀπὸ 35 χρονῶν, ὅπως και ὁ Δημόκας, τὴν ἐποχὴ τοῦ Παιδαγωγείου. Αὐτοὶ οἱ δύο βιομήχανοι μὲ τὸν Ἀναστάσιο Διαμαντίδη, μεγαλέμπορο, ἀναλαμβάν-

---

καθ' ἕκαστα τοῦ φιλανθρώπου τούτου ἔργου, ἐφ' ᾧ εὐχαρίστως μανθάνομεν ὅτι ἐπροθυμήθη νὰ συνδράμῃ και τὸ δημοτικὸν συμβούλιον». Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. ἐφ. *Ποσειδῶν*, 14 Νοεμβρίου 1873.

24. «Οἱ ἐν τοῖς δημοσίαις ὁδοῖς και ἀγυαῖς περιτρέχοντες ἀπροστάτετοι και πλεῖστοι ὄρφανοὶ παῖδες ἕνεκα τῆς ὁσημέραι ἀύξανομένης πληθῆος αὐτῶν, οὐ μόνον καθίστανται ὀχληρότατοι και ἐπιβλαβεῖς τοῖς καθ' ὅδον περιπατοῦσιν ἀλλὰ και ἔξωθεν τῶν οἰκημάτων τῶν οἰκοδεσποτῶν διαπράττουσι τὰ αἰσχίστα, ὑβρίζοντες, ἐμπαίζοντες, γυμνῶμενοι και τὰ προστυχόντα μετὰ μεγίστης ἀναιδείας ἀρπάζοντες. Εἶναι λοιπὸν μεγίστη ὀπισθοδρομησις ἅμα δὲ και ἁμαρτία τοσοῦτοι παῖδες ἡλικιωμένοι νὰ περιφέρονται ἄνευ ἐργασίας τὰς ὁδοὺς και νὰ κατατρίβωσι τὸν πολύτιμον χρόνον εἰς αἰσχρότητας και κλοπὰς...»: ἐφ. *Ποσειδῶν*, 27 Ἰουλίου 1874.

25. «Τὸ συστηθὲν ἐνταῦθα ὄρφανοτροφεῖον εἶναι πρωτότυπον εἰς τὸ εἶδος του παρ' ἡμῖν τουλάχιστον, διότι ὁ κύριος αὐτοῦ σκοπὸς εἶναι νὰ συναγάγῃ τὰ ἐν ἀργίᾳ και ἀθλιότητι βιοῦντα ἀνέστια λογικὰ ὄντα, τὰ μετερχόμενα κατὰ τὸ φαινόμενον μὲν τὸν σανδαλοκαθαριστὴν, πράγματι δὲ και ἀληθεῖα πᾶσαν κακοήθειαν και πράξεις ἔτι ἐγκληματικὰς, ἐξασκούμενα ἐξ αὐτῆς τῆς νεαρᾶς ἡλικίας εἰς τὴν κακίαν και προπαρασκευάζοντα εἰς ἑαυτὰ μὲν τέλος οἰκτρῶν, εἰς τὴν κοινωνίαν δὲ μέλλον δυσάρεστον, νὰ εἰσαγάγῃ αὐτὰ ὑπὸ στέγην, νὰ διδάξῃ τὰ ἀναγκαῖα γράμματα και πρακτικὰς τινὰς τέχνας, ὅπως εὕρωσι πόρον ζωαρκείας εἰς τὸν βίον των»: ἐφ. *Ποσειδῶν*, 7 Ἰουνίου 1874.

νουν να περιέλθουν τα εργοστάσια και τεχνουργεία για να πληροφορηθούν πόσοι ενδιαφέρονται να προσλάβουν και πόσους όρφανους με ήμερομίσθιο 60 λεπτά για 2 έτη. Ήμερομίσθιο που θα πρέπει να τοποθετηθεί στη μεσαία κλίμακα αν λάβουμε υπόψη ότι το 1875 σε 5 άτομικότητα εργοστάσια του Πειραιά η εργασία των αγοριών πληρωνόταν από 20 λεπτά μέχρι 1,5 δραχμή²⁶.

Άλλοι πόροι θα προέρχονταν από τις συνδρομές των εταίρων, ενώ η δημοτική συνδρομή των 5000 δραχ. ετησίως άναμενόταν να άνακουφίσει τις δυσκολίες των πρώτων ετών. Ή ετήσια συνδρομή των εταίρων όριζόταν σε άρκετά χαμηλό επίπεδο: 12 δραχ., ενώ οι εργοστασιάρχες και τεχνίτες που θα δέχονταν να προσλάβουν 10 παιδιά με ήμερομίσθιο 50 λεπτά για ένα έτος θα κατατάσσονταν στην τάξη των εύεργετών.

Άπό τον κατάλογο των συνδρομητών που δημοσιεύτηκε διακρίνεται η γενναιοδωρία και το ενδιαφέρον όλων εκείνων που ύποστήριζαν με τη δράση τους το άσυλο: βιομήχανοι που πρόσφεραν από 50 έως 200 δραχ., έμποροι, γιατροί, δάσκαλοι και καθηγητές²⁷.

Μετά την καταγραφή των οικονομικών διαθεσιμοτήτων άκολούθησε η άπογραφή των «άγυιοπαίδων» από την Άστυνομία. Μία μάνδρα, του Δ. Όμηρίδη-Σκυλίτση, διατέθηκε για προσωρινό κατάλυμα, ενώ σύμφωνα με άλλη πηγή ένα παλιό σαπωνοποιείο διαμορφώθηκε κατάλληλα για το σκοπό²⁸.

Οί παιδαγωγικές άρχες βάσει των όποιων όργανώθηκε το ίδρυμα δέν μοιάζουν να διαφέρουν από άλλες αντίστοιχες προσπάθειες στην Ελλάδα και την Εύρώπη. Άκολουθήθηκε, αν και σε άρχαϊκή μορφή, η γνωστή συνταγή που έφαρμοζόταν εύρύτατα σε όρφανοτροφεία και έπανορθωτικά ιδρύματα για την έμφύτευση καλών συνθειών σε άπορα παιδιά που, για διάφορους λόγους, στερούνταν οικογενειακής προστασίας. Ό συνδυασμός αυτός περιλαμβάνει τε-

26. Για την άμοιβή της παιδικής εργασίας αυτή την περίοδο στη βιομηχανία βλ. Χρ. Άγριαντώνη, *Οί άπαρχές...*, ό.π., σ. 195-200. Σχετικά με την εργασία όρφανών παιδιών σε βιομηχανίες τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα βλ. Μ. Ρηγίνος, «Μορφές παιδικής εργασίας στην έλληνική βιομηχανία-βιοτεχνία 1909-1936», *«Ίστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας»*, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Άθήνα 1986, τ. Β', σ. 417-423.

27. Βλ. *Έκθεσις της τριμήνου καταστάσεως του έν Πειραιεί Παιδαγωγείου των όρφανών και άπόρων παιδών και ίσολογισμός των κατά το αυτό χρονικόν διάστημα έσόδων και έξόδων αυτού*, Πειραιάς 1874. Σύμφωνα με τον κατάλογο των συνδρομών οί Τρύφων και Δημήτριος Μουτσόπουλος, Ίωάννης Δημόκας, οί άδελφοί Βολωνάκη, οί άδελφοί Καψαμπέλη και ό Δ. Νικολαΐδης πρόσφεραν από 200 δραχ., οί Π. Κορωνάιος, Π. Ζητουνιάτης, Β. Τσάτσης, Χρ. Σταμόπουλος, Π. Δαμάσκος, Ν. Μελετόπουλος, Α. Σ. Όμηρίδης, Ι. Α. Σταματόπουλος, Α. Π. Ήσαΐας και ό Σπ. Καλογερόπουλος έδωσαν από 100 δραχ.

28. Ή δεύτερη έκδοχη θεωρείται πιθανότερη αν κρίνουμε από τα έξοδα έγκαταστάσεως που άναφέρονται μόνο σε κρεβάτια και σε μαγειρικά σκεύη.

χνική εκπαίδευση, στοιχειώδεις σχολικές γνώσεις, ήθικη διδασκαλία και αυστηρή επίβλεψη τῶν τροφίμων²⁹.

Σύμφωνα μὲ τὸ Καταστατικό, οἱ τρόφιμοι ἐξετάζονταν ἀπὸ τὸν ἐπιμελητὴ τοῦ Καταστήματος, τὸ δάσκαλο καὶ τὸ γιατρὸ ἐνώπιον τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου καὶ κατατάσσονταν στὴν τέχνη καὶ τὴν τάξη πού τοὺς ταίριαζε. Ἐκτὸς τοῦ Καταστήματος θὰ διδάσκονταν ἀνάγνωση, γραφὴ καὶ ἀριθμητική: «ὅσα γράμματα εἶχον χρεῖαν διὰ τὴν τέχνην των καὶ ὅσα τοῖς ἦτο ἀναγκαῖα διὰ τὴν ἠθικὴν των διαμόρφωσιν»³⁰.

Ὁ χρόνος παραμονῆς στὸ Παιδαγωγεῖο ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν πρόοδο τῶν οἰκοτρόφων στὴν ἀπόκτηση τεχνικῶν γνώσεων. «Δὲν εἶναι δυνατὸν ὅμως ὁ εἰσερχόμενος ὀκταετῆς νὰ διαμείνῃ πλέον τῶν 7 ἐτῶν, ὁ δωδεκαετῆς πλέον τῶν 4, ὁ δεκαπενταετῆς πλέον τῶν 2 κλπ.»³¹.

Πρὶν τὴν ὀριστικὴ ἐξοδὸ ἀπὸ τὸ Παιδαγωγεῖο οἱ τρόφιμοι θὰ ἐξετάζονταν στὰ μαθήματα καὶ θὰ διαγωνίζονταν στὰ ἔργα τους. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ καλοῦνταν «ὡς τεχνογνώσται οἱ δοκιμότεροι τεχνῖται». «Καὶ ὁ μὲν ἄριστα ἐκπονήσας ἔργον βραβεύεται, ὁ δὲ δευτερεύων ἢ τριτεύων ἐπαινεῖται ἐν τῇ ἐκθέσει. Ὁ διανύσας ἀξίως τὸν ὀρισθησόμενον χρόνον μαθητείας καὶ διὰ τὰ ἔργα του ἀναδειχθεὶς ἱκανὸς περὶ τὴν τέχνην ἀπολύεται λαμβάνων ἀπόδειξιν τῆς ἱκανότητός του».

Ἡ Ἑταιρεία τοῦ Παιδαγωγείου διαχειρίζεται τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὴν ἐργασία τῶν τροφίμων. Δὲν παραβλέπεται, ἐν τούτοις, καὶ ἡ ἀρχὴ πού συνοδεύει τὴν πειθαρχία καὶ τὸν ἐθισμό στὴν ἐργασία, ἢ μύηση στὴν ἀποταμίευση. «Τὰ ἐκ τῆς ἐργασίας τῶν ὑποτρόφων ἔσοδα μέχρι 60 λεπτὰ δι' ἐκάστην ἡμέρα εἰσέρχονται ὀλοσχερῶς εἰς τὸ ταμεῖον τῆς Ἑταιρίας, τὰ δὲ περιπλέον εἰσέρχονται εἰς τὰ ταμειυτήρια καὶ παραδίδονται εἰς τοὺς παῖδας ὅταν ἐξέλθωσιν τοῦ ἐκπαιδευτηρίου».

Καὶ μετὰ τὴν ἐξοδὸ τους ἀπὸ τὸ ἴδρυμα οἱ νέοι δὲν θὰ ἔχαναν τὴν ἐπαφή τους μὲ τοὺς ἀνθρώπους του. Τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο, ὡς φυσικὸς κηδεμὼν τῶν ὑποτρόφων, θὰ φρόντιζε γιὰ τὴν ἐπαγγελματικὴ τους ἀποκατάσταση καὶ θὰ τοὺς ἐπιτηροῦσε μέχρι νὰ ἐνηλικιωθοῦν.

29. Γιὰ τὴ λειτουργία ὀρφανοτροφείων καὶ ἀσύλων ἀπόρων παιδῶν βλ. ἐνδεικτικά: Δ. Σ. Μπαλάνου, *Ἡ περίθαλψις τῶν ὀρφανῶν ἐν τῷ ἑλληνικῷ κράτει*, Ἀθήνα 1919· M. de Gerando, *De la Bienfaisance publique*, Βρυξέλλες 1839· καὶ Dr Ladame, *Les Orphelinats de la Suisse et des principaux pays de l'Europe avec un apperçu historique*, Παρίσι 1879.

30. Βλ. *Καταστατικὸν Παιδαγωγείου*, ὁ.π.

31. Φαίνεται νὰ υἱοθετεῖται ἐδῶ ἡ ἀρχὴ πού δέχεται ὅτι ἡ πιὸ ἀποτελεσματικὴ περίοδος ἐργασιμότητος εἶναι ἡ μεταξὺ 7 καὶ 15 ἐτῶν. Εἴσοδος στὰ 7, ὅταν ἀρχίζουν οἱ κίνδυνοι τῆς περιπλάνησης καὶ ἐξοδος στὰ 15 ὅταν ἔχουν ἀποκτηθεὶ οἱ καλὲς συνήθειες πού θὰ βοηθήσουν τὸ νέο νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς δυσκολίες.

Προσδιορισμένο κυρίως από την πρωτοτυπία του, την εισαγωγή δηλαδή των παιδιών σε εργαστήρια, το καταστατικό είναι φτωχό σε πληροφορίες που αφορούν στην έσωτερική ζωή του ιδρύματος. Ο προγραμματισμός του χρόνου, ή διάταξη του χώρου, ο έλεγχος των κινήσεων, ή διατροφή, ή υγιεινή, το σύστημα άμειβων και ποινών, θέματα που κρίνονται στρατηγικά για την αποτελεσματική λειτουργία οίκοτροφείων το 19ο αιώνα, έδω άπουσιάζουν. Κάποιες αναφορές στα καθήκοντα του έπιμελητή και του παιδονόμου διαγράφουν άχνά το ρόλο τους. Στο πρόσωπο του έπιμελητή συγκεντρώνονται όλες εκείνες οι άρμοδιότητες που σε άλλα ιδρύματα βρίσκουμε να μοιράζονται σ' ένα πολυάριθμο προσωπικό. Ο έπιμελητής προτείνει στο Διοικητικό Συμβούλιο όσες άλλαγές κρίνει άπαραίτητες για την πρόοδο του Καταστήματος, συντάσσει το πρόγραμμα των μαθημάτων και φροντίζει για την τοποθέτηση των παιδιών σε εργαστήρια, προμηθεύεται «τά αναγκαιούντα εις τροφήν και ένδυμασίαν» και συντάσσει τον προϋπολογισμό του ιδρύματος³².

Ο παιδονόμος φροντίζει για την καθαριότητα και την υγιεινή των κοιτώνων, όδηγεί τα παιδιά σε όλες τις έξόδους, δηλαδή στα εργαστήρια, στην εκκλησία, και τους περιπάτους. Κοιμάται στο κατάλληλο σημείο του κοιτώνα, από όπου είναι σε θέση να έλέγχει τα παιδιά και τη νύκτα. Ο έπιμελητής ανακαλεί τους παρεκτρεπομένους στα καθήκοντά τους και επιβάλλει τις «άρμόδιες ποινές». Ο χαρακτήρας των ποινών και ή φύση των παραπτώματων δέν προσδιορίζονται. Γνωρίζουμε όμως ότι στο Παιδαγωγείο κάποιος χώρος λειτούργησε ως φυλακή. Έάν θεωρήσουμε τη φυλακή ως ένα άκραίο μέτρο που έτεινε να έξαφανιστεί από τους κανονισμούς των ιδρυμάτων τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα, σε συνδυασμό με την παρουσία αστυνομικών κλητήρων στο Παιδαγωγείο, συμπεραίνουμε για το κατασταλτικό πλαίσιο μέσα στο όποιο λειτούργησε το ίδρυμα, το όποιο επιβεβαιώνεται και από τις εκθέσεις που δημοσιεύονται.

Η έλλειψη λεπτομερούς κανονισμού πιθανόν να όφείλεται στο βιαστικό τρόπο που όργανώθηκε ή εταιρεία του Παιδαγωγείου, στον πανικό που δημιουργήθηκε από τη ζωρότητα των νέων και, κυρίως, στην άπειρία των μελών της έπιτροπής³³. Μόνον ένας, ο Βασίλειος Κατσυφός, καθηγητής σε στρα-

32. Στις άρχές 'Ιουνίου διορίζεται έπιμελητής στο Παιδαγωγείο «ό άρχαίος διδάσκαλος Παππαγεωργακόπουλος...», βλ. έφ. *Ποσειδών*, 8 'Ιουνίου 1874. Τον πρώτο μήνα λειτουργίας του καταστήματος, 'Ισως και άργότερα, τα παιδιά πηγαινοέρχονταν ασυνόδευτα στα εργαστήρια «...έλεύθεροι άλλ' όχι και άνευ άταξιών τινών...»: έφ. *Ποσειδών*, 7 'Ιουνίου 1875.

33. Τρείς μήνες μετά την έναρξη λειτουργίας του ιδρύματος οι έφοροι όμολογούν ότι δέν έν γνώριζαν τις δυσκολίες του έργου που είχαν αναλάβει. «'Αν είχομεν αναλάβει την διοίκησην 'Ορφανοτροφείου τινός, οίον του άειμνήστου Χατζηκώστα, το έργον ήμών

τιωτική σχολή, θά είχε ίσως κάποια πείρα σέ θέματα ὀργάνωσης οἰκοτροφείων. Ἄλλωστε, προβλήματα σημαντικότερα, ἢ ἔλλειψη κτιρίου, πόρων καί προσωπικοῦ ἀντιμετωπίστηκαν βιαστικά προκειμένου νά ἀπαλλαγεῖ ἡ πόλη ἀπό τὸ δυσάρεστο θέαμα τῆς νεανικῆς περιπλάνησης. Ἀκόμη ὅμως καί ἂν εἶχαν τὸ χρόνο νά προετοιμάσουν καλύτερα τὸ θεσμικὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς ἀπόπειρας, ἡ πραγματικότητα θά ἀκύρωνε τὶς προθέσεις τους.

Στὶς 20 Μαΐου ἔγιναν τὰ ἐγκαίνια τοῦ Παιδαγωγείου. Τὴν προηγουμένη εἶχαν συλληφθεῖ ἀπὸ τὴν ἀστυνομία γύρω στὰ 60 ἄτομα, μετὰ ἀπὸ δύο μέρες ἄλλα 10· στὸ τέλος τοῦ μηνὸς εἶχαν συγκεντρωθεῖ 93 ἄτομα. Οἱ 68 ἦταν ἡλικίας 10-15 ἐτῶν καί οἱ ὑπόλοιποι 16-20 ἐτῶν. Τὸ ἔργο τῆς ἀστυνομίας δὲν θά πρέπει νά ἦταν εὐκόλο ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν περιγραφή πού δημοσιεύεται στὴν ἔκθεση τοῦ πρώτου τριμήνου λειτουργίας τοῦ ιδρύματος. «Οἱ παῖδες οὗτοι πρὸ τῆς εἰς τὸ Παιδαγωγεῖον εἰσαγωγῆς των ἔζων ἀθλίως μετερχόμενοι τινὲς μὲν τὸν σανδαλοκαθαριστὴν καί ἄλλοι διαφόρους ἄλλας ὑπηρετικὰς ὑπηρεσίας, ἔσθ' ὅτε κακοῆθεις καί ἐγκληματικὰς. Τὰ 9/10 ἐξ αὐτῶν δὲν εἶχον οἰκογένειαν, οὔτε κατοικίαν, διανυκτέρευον δὲ καθ' ὅλον τὸ ἔτος ἐν γνώσει τῆς Ἀστυνομίας ὑπαίθριοι ὑπὸ τὰς στοὰς τῶν ἐργαστηρίων. Τὸ 1/10 ἐξ αὐτῶν εἶχον οἰκογενεῖας ἄλλ' ἢ προστασία τῶν γονέων αὐτῶν ἦτον ἐντελῶς χαλαρά. Διεσπαρμένοι δὲ οὗτοι καθ' ὅλην τὴν πόλιν συνεννοοῦντο πρὸς ἀλλήλους καί διέπραττον οὐκ ὀλίγας ἐγκληματικὰς πράξεις»³⁴.

Μετὰ τὸ ἄνοιγμα τοῦ Παιδαγωγείου ἀπαγορεύεται στὰ παιδιὰ νά περιφέρονται ἄεργα στὴν πόλη ἢ νά ἐργάζονται ὡς λουστροὶ ἢ βαστάζοι. Ὅσα παιδιὰ ἔρχονται ἀπὸ τὴν Ἀθήνα γιὰ νά ἀσκῆσουν αὐτὰ τὰ ἐπαγγέλματα ὀδηγοῦνται πίσω ἀπὸ τὶς ἀστυνομικὲς ἀρχὲς ἢ περιορίζονται στὸ Παιδαγωγεῖο. «Τὰ τοιαῦτα ποταπὰ δὲ ἔργα ἄτινα δὲν παρασκευάζουσιν ἄνδρας χρησίμους εἰς τὸν τόπον, δύνανται νά ἀναλάβωσι πτωχοὶ οἰκογενειάρχαι ἐν ὀρισμέναις θέσεσι, περιοριζόμενοι ὑπὸ τῆς Ἀστυνομίας ὡς ἐν Εὐρώπῃ»³⁵.

Ἡ γεωγραφικὴ προέλευση τῶν συλληφθέντων δὲν διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὴ σύνθεση τῶν κατοίκων τοῦ Πειραιᾶ. Ἀπὸ τοὺς 93, οἱ 25 δηλώνουν ἀπὸ οἰκογένειες πού εἶχαν ἐγκατασταθεῖ ἀπὸ παλαιότερα στὸν Πειραιά, 20 προέρχονται ἀπὸ τὴν Κρήτη, 18 ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ, 12 ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο. Ἐξί εἶναι ἀπὸ τὶς Κυκλάδες, 3 ἀπὸ τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, 2 ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καί οἱ ὑπόλοιποι ἀποτελοῦν μεμονωμένες περιπτώσεις ἀπὸ

θά ἦτο εὐχερέστατον, πρῶτον μὲν διότι καί περὶ τὴν ἐκλογὴν τῶν ὑποτρόφων ἠθέλομεν προσέχει, δεῦτερον δὲ διότι ἡ διεύθυνσις μεγάλου ἢ μικροῦ ἀριθμοῦ παιδῶν ἐντὸς τοῦ καταστήματος διαιτωμένων, ἐκπαιδευμένων καί ἐργαζομένων εἶναι φύσει εὐκολωτέρα...». Βλ. Ἐκθεσις..., ὁ.π., σ. 1.

34. Βλ. Ἐκθεσις..., ὁ.π., σ. 2.

35. Ἐφ. Ποσειδῶν, 23 Μαΐου 1874, σ. 1. Ἐγκαίνια Ὀρφανοτροφείου Πειραιῶς.

τῆ Μακεδονία, τὴν Κεφαλληνία καὶ τὸ Γαλαξείδι.³⁶

Ὡς πρὸς τὴν οἰκογενειακὴ κατάσταση συμπεραίνουμε ὅτι οἱ περισσότεροι, τὸ 56%, ἔχουν ἐγκαταλείψει ἢ ἔχουν ἐγκαταλειφθεῖ ἀπὸ τὴν οἰκογένειά τους. Τὸ 26% εἶναι ὄρφανοι κυρίως ἀπὸ πατέρα (πλειοψηφοῦν οἱ Κρήτες) καὶ οἱ ὑπόλοιποι δηλώνουν ἀμφιθαλεῖς. Ἀπὸ τὴν κατάταξή τους σύμφωνα μὲ τίς γραμματικές τους γνώσεις φαίνεται ὅτι οἱ περισσότεροι θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀναλφάβητοι.

Ἀπὸ τὴν ἐπομένῃ τῆς εἰσαγωγῆς τους στὸ ἴδρυμα καὶ ἀφοῦ καθαρίστηκαν καὶ φόρεσαν ὁμοίομορφες στολές, πού εἶχε ράψει μιὰ ἐπιτροπὴ Κυριῶν, ὀδηγήθηκαν οἱ τρόφιμοι σὲ διάφορα ἐργαστήρια, ὅπου μοιράστηκαν ὡς ἐξῆς: 21 σὲ σιδηρουργεῖα, 6 σὲ ἀτμόμυλους, 5 σὲ ὑαλουργεῖο, 5 σὲ καθειλοποιεῖο, 2 σὲ ξυλουργεῖο, 2 σὲ τυπογραφεῖο, 2 σὲ καδοποιεῖο, 2 σὲ τορνευτήριο, καὶ ἀπὸ ἓνας σὲ σαπωνοποιεῖο, ὀπλοποιεῖο καὶ ἀμαξοποιεῖο. Τὰ ὀνόματα τῶν ἐπιχειρήσεων δὲν ἀναφέρονται. Εἶναι ἐπομένως δύσκολο νὰ διακρίνουμε τὰ ἐργαστήρια ἀπὸ τίς βιομηχανίες. Εἶναι χαρακτηριστικὸ πάντως ὅτι δὲν ἀναφέρεται κανένα νηματοργεῖο, ἂν καὶ ἰδιοκτῆτες νηματοργείων εἶχαν βοηθήσει οικονομικὰ τὸ Παιδαγωγεῖο καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι χρησιμοποιοῦνταν σ' αὐτὰ παιδιὰ μὲ ἡμερομίσθιο ἀπὸ 20 λεπτὰ μέχρι 1 δραχμῆ. Ἴσως ἐπειδὴ στὰ νηματοργεῖα ἐργάζονταν κυρίως κορίτσια³⁷.

Ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν συνδρομητῶν εἶναι εὐκόλο νὰ ἐντοπίσουμε τοὺς πρὸ γενναιόδωρους βιομηγάνους γιὰ τοὺς ὁποίους μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ ὑποθέσουμε ὅτι θὰ εἶχαν ὑποστηρίξει τὴν προσπάθεια καὶ μὲ τὴν πρόσληψη τροφίμων. Ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ αὐτὸ καταλήγουμε στὴ σκέψη ὅτι μεταξὺ τῶν μηχανουργείων πού ἀπορρόφησαν τὰ περισσότερα παιδιὰ θὰ πρέπει νὰ περιλαμβανόνταν τοῦ Βασιλειάδη καὶ τοῦ Mac Dowal. Ἰδιοκτῆτες ἀτμομύλων πού ἐνίσχυσαν τὸ Παιδαγωγεῖο εἶναι οἱ: Δημόκας, Παναγιωτόπουλος, Σταματόπουλος, Σεφερλῆς καὶ Καπράνος. Τὸ ἀγγειοπλαστεῖο πού ἀναφέρεται θὰ πρέπει νὰ ἦταν τῶν ἀδελφῶν Βολωνάκη καὶ Ζαρόκωστα. Τέλος, τὸ μοναδικὸ ὑαλουργεῖο πού λειτουργοῦσε τὸ 1874 ἦταν τοῦ Ὀμηρίδη-Σκυλίτση, μὲ ξένους τεχνίτες.

Τὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς πού εἶχαν κάνει τὴν ἔρευνα γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν νέων σὲ τεχνουργεῖα καὶ ἐργαστήρια εἶχαν καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι πάνω ἀπὸ 60-70 παιδιὰ δὲν θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ἀπορροφηθοῦν στὸν Πειραιά. Διαπίστωσαν ἐπίσης ὅτι προτιμότερη καὶ γιὰ παιδαγωγικούς λόγους θὰ ἦταν ἡ ἐγκατάσταση ἐργαστηρίων μέσα στὸ ἴδρυμα³⁸.

36. Οἱ πληροφορίες πού ἀφοροῦν στὴν οἰκογενειακὴ κατάσταση, τὴν ἡλικία, τὴ γεωγραφικὴ προέλευση, τὴ διαγωγή καὶ τὸ χρόνο ἀποφοίτησης προέρχονται ἀπὸ τὸ Μητρώο ὀρφανῶν πού διασώζεται στὸ Ζάννειο Ὁρφανοτροφεῖο Πειραιῶς.

37. Βλ. Χρ. Ἀγριαντώνη, *Οἱ ἀπαρχές...*, ὅ.π., σ. 200 καὶ Γ. Μπαφούνης, ὅ.π., σ. 564.

38. Ἡ συγκέντρωση τῶν παιδιῶν σ' ἓνα οἶκημα, ὅπου θὰ διδάσκονταν καὶ θὰ ἐξα-

Τὸ σύστημα τοποθέτησης τῶν νέων σὲ ἐργαστήρια συνάντησε πολλές δυσκολίες στὴν πράξη. Ἡ κυριότερη ἦταν ἡ ἀντίσταση τῶν περισσότερων τροφίμων στὴν πειθαρχία ποὺ προϋπόθετε τὴ μετατροπὴ τους σὲ ἐργάτες. Ἀπὸ τοὺς 93 ποὺ ἐντάχθηκαν στὸ Παιδαγωγεῖο τὸ πρῶτο τρίμηνο, σχεδὸν οἱ μισοὶ ἀποπειράθηκαν νὰ δραπετεύσουν ἀπὸ τὶς πρῶτες ἡμέρες, ἄλλοι μὲ ἐπιτυχία καὶ ἄλλοι ὄχι, ἓνας πέθανε ἀπὸ πνευμονία, ἄρκετοὶ τέθηκαν ὑπὸ ἐπιτήρηση καὶ μερικοὶ κρατήθηκαν στὴ φυλακὴ. Κατὰ τῶν ἐξεγερθέντων, ἡ ἐπιτροπὴ πάλαψε μὲ ὅλα τὰ μέσα, ἦταν ἀδύνατο ὅμως νὰ πείσει νέους 15-20 ἐτῶν ποὺ εἶχαν συνηθίσει στὴν ἀνεξαρτησία νὰ ὑποταχθοῦν σὲ σκληρὴ ἐργασία.

Ἄν καὶ χρησιμοποιήθηκαν ὅλα τὰ παιδαγωγικὰ μέσα —καὶ νοουθεσία καὶ ἀπειλὴ καὶ τιμωρία— ἡ ἀπογοήτευση εἶναι φανερὴ στὸν ἀπολογισμὸ ποὺ δημοσιεύεται ὁκτῶ μῆνες ἀργότερα: «Εἰς ἐναγώνιον πόλεμον ἐτέθημεν, Κύριοι, καθ' ὅλον τὸ παρελθὸν ἔτος ἐγκαταλελειμμένοι σχεδὸν εἰς τὰς δυνάμεις μας. Ἡ παραλυσία δὲν ἠνείχετο τὸν περιορισμὸν, εἶχομεν καθ' ἑκάστην δραπετεύσεις. Συλλαμβάνοντες τοὺς δραπέτας ἐπειθαναγκάζαμεν αὐτοὺς εἰς τὴν ἐργασίαν, ἀλλὰ πάλιν ἐδραπέτευον καὶ πάλιν συλλαμβανόμενοι περιωρίζοντο εἰς τὸν ἀκταιωρόν, εἰς τὴν Πάραλον, εἰς τὸν στρατῶνα, καθ' ὅσον τὰς ἐντὸς τοῦ Καταστήματος τούτου φυλακὰς τὰς κατέστησαν ἀχρήστους. Διετρώπων τοὺς τοίχους καὶ τὴν γῆν ὡς κουνέλια καὶ ἐδραπέτευον, ἕως οὗ πεισθέντες ὅτι δὲν δύνανται νὰ διαβιώσουν ἐν Πειραιεῖ, πλὴν 2-3 θηρίων ὑποκρυπτομένων ἐν Πειραιεῖ, οἱ λοιποὶ ἀπῆλθον ὀριστικῶς τῆς πόλεως καὶ ἄλλοι μὲν ἀπεκαταστάθησαν ὀριστικῶς εἰς Ἀθήνας, ἄλλοι δὲ εἰς τὰς ἰδιαιτέρας τῶν πατρίδας...». Γι' αὐτὲς τὶς δύσκολες περιπτώσεις, ἡ ἐπιτροπὴ προτείνει νὰ ὑποχρεωθοῦν σὲ ἐργασία στὸ στρατὸ ἢ στὸ ναυτικόν.

Ὁ λόγος τῶν νεαρῶν πρωταγωνιστῶν ἀπουσιάζει, φυσικά, ἀπὸ τὶς πηγές ποὺ διασώζονται. Δὲν γνωρίζουμε ἐπομένως ἂν ἡ ἐξασφάλιση τροφῆς καὶ στέγης, τὰ καινούργια ρούχα, τὸ σχολεῖο ἀντιστάθμιζαν τὴν κούραση καὶ τὴ σκληρὴ πραγματικότητα τοῦ ἐργοστασίου στὰ μάτια τῶν πρώην ἐλεύθερων ἐπαρχιωτόπαιδων. Ἄν θεωρήσουμε ἐν τούτοις τὸν ὑψηλὸ ἀριθμὸ ἀποδράσεων ὡς συλλογικὴ ἔκφραση ἀντίστασης στὸν αὐταρχισμὸ τῶν προστατῶν τους καὶ ὡς ἐπιθυμία ἐπιστροφῆς στὴν ἀβεβαιότητα τῆς περιπλάνησης, φαίνεται ὅτι τὸ ἀγαθὸ τῆς ἐλευθερίας μετροῦσε περισσότερο ἀπὸ τὴ βελτίωση τῶν ὑλικῶν συνθηκῶν διαβίωσης. Δὲν γνωρίζουμε, ἐπίσης, ἂν οἱ νέοι εἶχαν ἐναλλακτικὲς λύσεις ὅπως ἡ ἐπιστροφή στὸν τόπο προέλευσης ἢ ἡ φιλοξενία σὲ κάποιον συγ-

---

σκοῦνταν σὲ ἓνα ἐπάγγελμα, καὶ ἡ ἀποκοπὴ ἀπὸ τὴν πόλη ἀποδεικνύεται στρατηγικὸ παιδαγωγικὸ μέσο, ὅπως διαπιστώνει ἡ ἐπιτροπὴ μετὰ ἀπὸ ὁκτῶ μῆνες λειτουργίας τοῦ Παιδαγωγείου. Βλ. Ἐκθεση λογοδοσίας ποὺ δημοσιεύεται στὴν ἐφ. *Ποσειδῶν*, 7 Μαρτίου 1875, σ. 1 καὶ 2.

γενικό σπίτι. Ἡ ἀπροθυμία τους νὰ ἐνταχθοῦν στὸν κόσμον τῆς βιομηχανικῆς ἐργασίας εἶναι ἴσως ἓνας δείκτης τῆς γενικότερης ἀπροθυμίας τῶν ἀγροτῶν νὰ μετατραποῦν σὲ βιομηχανικοὺς ἐργάτες.

Ἀπὸ τοὺς 93 ποὺ εἶχαν ὀδηγηθεῖ μὲ τὴ βία στὸ Παιδαγωγεῖο τὸ Μάιο, μόλις οἱ μισοὶ βρίσκονται ἐκεῖ τὸν Ἰούλιο καὶ ἀκολουθοῦν τὸ πρόγραμμα διδασκαλίας καὶ ἐργασίας ποὺ ὀρίζει ὁ Κανονισμός: 9 ἐργάζονται στὸ ὑποδηματοποιεῖο ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ λειτουργεῖ στὸ χῶρον τοῦ ἰδρύματος ἀπὸ τὸν Αὐγούστο³⁹. οἱ ὑπόλοιποι σὲ ὅσα ἐργαστήρια καὶ ἐργοστάσια τοὺς δέχονταν ἀκόμη παρὰ τὸ ἀρνητικὸ κλίμα ποὺ δημιουργήθηκε μετὰ τὰ πρῶτα δείγματα ἀπειθείας. Ἡ Ἐφορεία διαμαρτύρεται γιὰ τὴν ἔλλειψη ἀνοχῆς τῶν βιομηχάνων δὲν διατηρεῖ ὅμως αὐταπάτες γιὰ τὸ μέλλον τοῦ φιλανθρωπικοῦ ἔργου ποὺ ἔχει ἀναλάβει. Ἐφ' ὅσον οἱ ἐργοστασιάρχες καὶ τεχνίτες ἀρνοῦνται νὰ προσλάβουν («ἀργοὺς παῖδας») καὶ οἱ εὐποροὶ δημότες δὲν συνεισφέρουν γιὰ τὴν ἴδρυση τεχνουργεῖου μέσα στὸ Κατάστημα, εἶναι δυνατὸν («νὰ διατηρηθῆ τὸ ἴδρυμα καρκινοβατῶν, ἀλλ' οὐδέποτε θέλει δυνηθεῖ νὰ φθάσῃ εἰς τὸν ὑψηλὸν αὐτοῦ προορισμόν, ὅστις ἔστι νὰ ἀποκόψῃ βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον ἀπὸ τῆς Πρωτευούσης καὶ τοῦ Πειραιῶς τὴν ρίζαν τῆς ἀργίας ἐξ ἧς τρέφεται ἡ κακοδαίμονία καὶ γεννᾶται τὸ ἐγκλημα») ⁴⁰.

Χωρὶς τοὺς ἐργατικούς μισθοὺς ποὺ καλύπτουν περίπου τὰ μισὰ ἐξόδα, ἡ οἰκονομικὴ βάση τοῦ ἰδρύματος περιορίζεται. Οἱ συνδρομὲς τῶν ἐταίρων, τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ὁποίων ἐπίσης ἀτονεῖ μπροστὰ στὶς δυσκολίες, δὲν ἀρκοῦν οὔτε γιὰ τὰ ἐξόδα διατροφῆς τῶν παιδιῶν, διατροφή ἀρκετὰ λιτὴ ἀκόμη καὶ γιὰ οἰκοτροφεῖα αὐτοῦ τοῦ τύπου: στοιχίζει 59 λεπτὰ τὴν ἡμέρα γιὰ κάθε τρόφιμο καὶ περιλαμβάνει ψωμί, τυρὶ καὶ ἔληδες γιὰ τὸ μεσημέρι, καὶ γιὰ βραδυνό, κρέας, 2 φορὲς τὴν ἐβδομάδα καὶ τὶς ὑπόλοιπες ἡμέρες ὕσπρια καὶ λαχανικά⁴¹.

Πράγματι, μέχρι τὸ τέλος τοῦ ἔτους προσλήφθηκαν ἄλλοι 18 νέοι ποὺ παρουσίασαν τὶς ἴδιες τάσεις ἀπόδρασης. Ἀκόμη ὅμως καὶ ἐκεῖνοι ποὺ ἀπο-

39. «Ἐσχηματίσθη καὶ ὑποδηματοποιεῖον ἔνθα ἐργάζονται περὶ τοὺς 10 παῖδες οἵτινες ἔμενον ἀδιάθετοι εἰς ἐργασίας. Προσεχῶς δὲ θέλει σχηματισθῆ καὶ σιδηρουργεῖον, ἔνθα θέλουσι ἰδίως ἐργάζεσθαι οἱ ἀτιθασώτεροι τῶν παιδων, ἵνα ἐντὸς τοῦ καταστήματος ἐκμανθάνωσι τὴν τέχνην ὑπὸ τὰς ὄψεις τῶν διευθυνόντων». Βλ. ἐφ. *Ποσειδωνῶ*, 13 Ἰουλίου 1874.

40. «...πολλοὶ ἐκ τῶν τεχνουργῶν τῆς πόλεως δὲν ἐδείχθησαν ἀνεκτικοὶ εἰς τὰς παρεκτροπὰς τῶν παιδων καὶ ταχέως κορεσθέντες ἀπέπεμπον πολλοὺς...». Βλ. ἐφ. *Ποσειδωνῶ*, 7 Μαρτίου 1875.

41. Σχετικὰ μὲ τὶς ἀπόψεις γιὰ τὴν διατροφή ποὺ ταιριάζει στὰ ὄρφανὰ βλ. Δ. Σ. Μπαλάνος, ὅ.π., σ. 52 πβ. ἐπίσης μὲ τὸ πρόγραμμα διατροφῆς, γιὰ τὴν ἴδια περίοδο: *Κανονισμὸς τοῦ ἐν Σμύρῃν Ἑλληνικοῦ Ὁρφανοτροφείου ἰδρυθέντος τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1870*, Σμύρνη 1874, σ. 15.

λύθηκαν με καλή διαγωγή δὲν συμπλήρωσαν παραμονή στο ἴδρυμα μεγαλύτερη ἀπὸ 5 μῆνες, μικρὸ χρονικὸ διάστημα γιὰ τὴν ἀπόκτηση τεχνικῶν γνώσεων καὶ τὴν ἀλλαγὴ τῶν συνθηκῶν.

Μέσα σὲ παρόμοιες συνθῆκες εἶναι πιθανὸ τὸ Παιδαγωγεῖο νὰ ἐκλεινε ἂν δὲν ἐνισχυόταν ἀπὸ τὸ κληροδότημα τῆς Ἑλένης Ζαννῆ. Ἡ διαθήκη της δημοσιεύεται τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1875, εἶχε συνταχθεῖ ὅμως στὶς 24 Μαΐου τοῦ 1874, τὶς ἡμέρες δηλαδή πού ἐγκαινιάζόταν τὸ Παιδαγωγεῖο καί, σύμφωνα μὲ πληροφορίες πού διοχετεύονται στὸν τύπο, στὴν ἀπόφασή της ἐπηρεάζεται ἀπὸ 3 μέλη τῆς ἐπιτροπῆς, τοὺς ὁποίους ὀρίζει καὶ ἐκτελεστὲς τῆς διαθήκης της⁴².

Μὲ ἐξασφαλισμένα τὰ οικονομικὰ μέσα καὶ μὲ τὴν πείρα ἑνὸς ἔτους, ἡ Ἑταιρεία θὰ τολμήσει ἐκεῖνες τὶς θεσμικὲς ἀλλαγές πού ἐπιχειροῦν νὰ ἐξάλειψουν τὶς ἀδυναμίες τοῦ ἐγχειρήματος. Μὲ τροποποίηση τοῦ Καταστατικοῦ, τὸ Παιδαγωγεῖο μετατρέπεται σὲ Ὀρφανοτροφεῖο. Δέχεται πλέον μόνον ἄπορα παιδιά, ἡλικίας 8-10 ἐτῶν πού ἔχουν πιστοποιητικὸ ὀρφάνιας καὶ ἀπὸ τοὺς δύο γονεῖς ἢ μόνον ἀπὸ τὸν πατέρα. Ἡ παραμονὴ τους στὸ ἴδρυμα προβλέπεται μέχρι τὴν ἡλικία τῶν 18 ἐτῶν.

Ἡ τεχνικὴ ἐκπαίδευση ἀνατίθεται σὲ τεχνουργούς πού ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ ἐγκαταστήσουν τὰ ἐργαστήριά τους στὸ ἴδρυμα πληρώνοντας ἕνα συμβολικὸ ἐνοίκιο. Ὡς ἀντάλλαγμα εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ ἐκπαιδεύουν τὰ παιδιά στὴν τέχνη τους χωρὶς νὰ ἀμείβονται. Στὸ σχέδιο τοῦ κτιρίου πού ἐκπονεῖται ἀπὸ τὸν δημοτικὸ ἀρχιτέκτονα Ἰωάννη Λαζαρίμο, λαμβάνεται ὑπόψη ἡ ἐμπειρία ἀπὸ παρόμοια ἰδρύματα, ὥστε νὰ ἱκανοποιῶνται οἱ παιδαγωγικὲς ἀρχές πού ἐπιτρέπουν τὴ διαρκὴ ἐπίβλεψη νέων ἀτόμων πού διαβιοῦν σὲ μαζικοὺς χώρους. Τέλος, ἕνας λεπτομερὴς κανονισμὸς, σπάνιος στὸ εἶδος του, ἀποτελούμενος ἀπὸ 540 ἄρθρα, ρυθμίζει τὴ συμπεριφορὰ τῶν τροφίμων καὶ τὶς ἀρμοδιότητες τοῦ προσωπικοῦ.

Μέσα ἀπὸ τὶς ἀλλαγές πού προτείνονται διαγράφεται ἡ προσπάθεια τῶν ἐταίρων τοῦ Παιδαγωγείου νὰ ἐφαρμόσουν ὅλες τὶς πρακτικὲς στίς ὁποῖες εἶχε ὀδηγηθεῖ ἡ εὐρωπαϊκὴ ἐμπειρία μετὰ ἀπὸ ἀναζητήσεις μισοῦ αἰῶνα. Ἀπὸ τὴν ἐπανόρθωση πῶ ἀποτελεσματικὴ θεωρεῖται ἡ πρόληψη τῶν κακῶν ἔξεων, τῶν ἀνεπιθύμητων σκέψεων καὶ τῶν ἀνατρεπτικῶν πράξεων. Στὴν ὀπτικὴ αὐτῆς τῆς παιδαγωγικῆς, ἡ διάπλαση χρηστῶν χαρακτήρων ἐγκρατεῖ κυρίως στὸ σωστὸ συνδυασμὸ τεχνικῶν, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι ὁ ἐγκλεισμὸς ἔχει γίνεῖ σὲ μικρὴ ἡλικία ἢ ὀρθὴ ὀργάνωση τοῦ χώρου, ὁ αὐστηρὸς προγραμ-

42. Πρόκειται γιὰ τοὺς Π. Ζητουνιάτη, Γ. Καλαμβοκίδη, Β. Στάη. Βλ. *Πρακτικὰ Δημοτικοῦ Συμβουλίου*, συνεδρίαση 25ης Φεβρουαρίου 1875: Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Δήμου Πειραιῶς.

ματισμός του χρόνου, ο διαχωρισμός των περιπτώσεων ανάλογα με το παρελθόν και τη συμπεριφορά του παιδιού, το ιεραρχημένο σύστημα άμοιβών και ποινών, ή παροχή στοιχειώδους διδασκαλίας και ή εκμάθηση ενός χειρωνακτικού επαγγέλματος συνθέτουν τη φιλοσοφία αυτής της παιδαγωγικής των απόρων που χαρακτηρίστηκε από έναν από τους υποστηρικτές της ως διανοητική ὀρθοπαιδική (orthopédie mentale).